

3. A HAVASHASZNÁLAT MÚLTJA A NAGYKÜKÜLLŐ FORRÁSVIDÉKÉN

A HAVASOK BIRTOKLÁSÁNAK RENDJE

A XX. század eleji kép

A XX. század eleji Udvarhely vármegyében a megszokottól eltérő, különleges alakú faluhatárookra figyelhetett föl a más vidékről érkező szemlélődő. A havasalji falvak némelyikének határa széles sávban vagy keskeny csíkban messze elnyúlt kelet felé. Más falvaknak pedig két határuk volt: egy a falu közelében, egy pedig messze keleten, a havasok területén. A két részre tagolódó faluhatárok jól láthatók Udvarhely vármegye XIX. század végi és XX. század eleji térképein. Akadt térképész, aki a könnyebb eligazodás kedvéért a kettős határokat Ülke 1.- Ülke 2., Szentlélek 1.- Szentlélek 2., Atyha 1.- Atyha 2. felirattal különböztette meg.¹⁶⁹

Hosszan elnyúló, de összefüggő határa volt Parajdnak, Korondnak, Farkaslakának, Oroszhegynek, Szentkirálynak, Zetelakának. Közülük Parajd, Oroszhegy és Zetelaka határa elérte a gyergyói helységek határát, a Görgényi-havasok vízválasztóját.

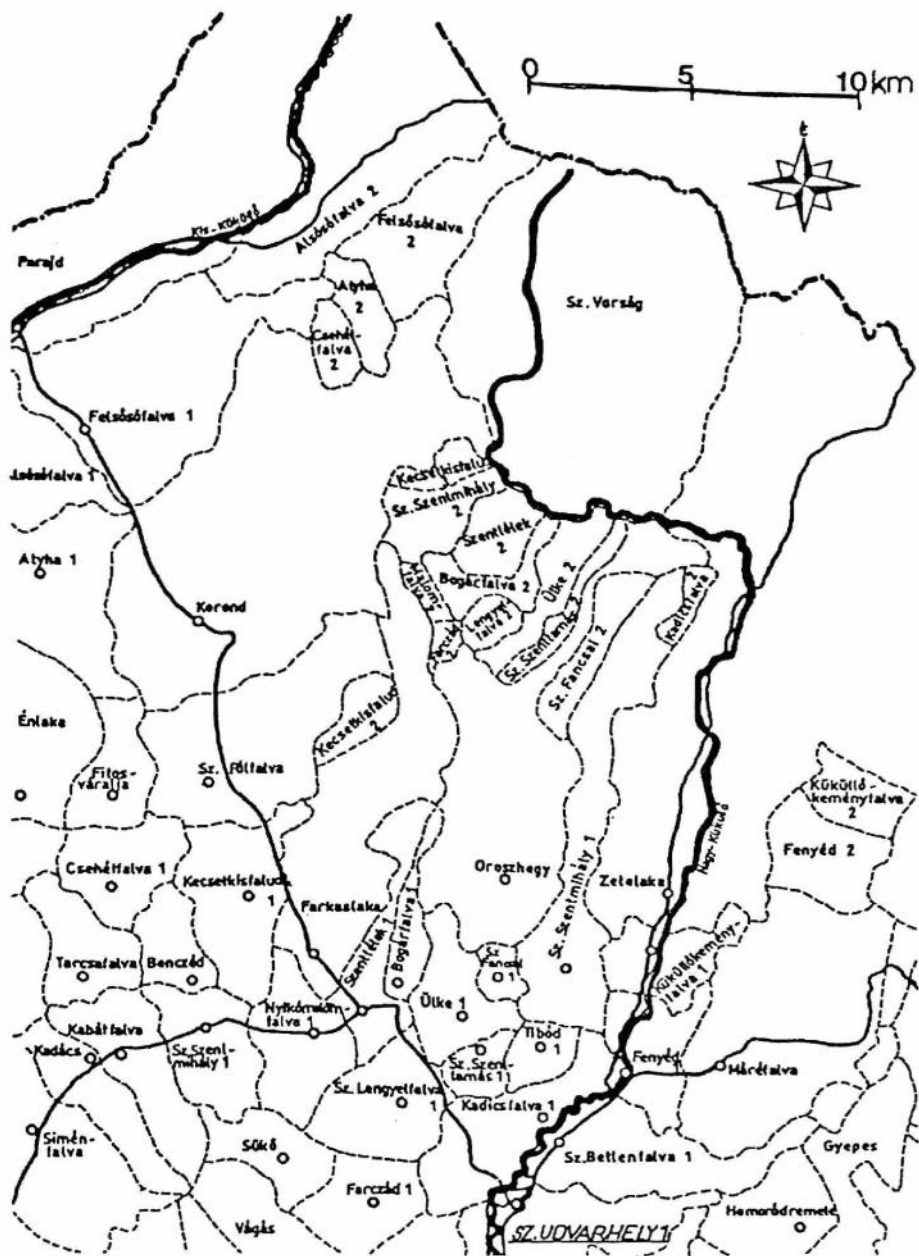
A Nagyküküllő és a Kisküküllő legfelső szakasza között, vagyis a XX. századi Székelyvarságtól északnyugatra Alsósófalva, Felsősófalva, Atyha és Csehétfalva havasi birtokai feküdtek. A keleti irányba forduló Nagyküküllőtől, vagyis Varságtól délre havasi határok sokasága tarkította mozaikszerűen a térképet. Itt, az oroszhegyi határ déli és északi nagy tömbje között terült el Kecsedkisfalud harmadik,¹⁷⁰ Szentmihály, Szentlélek, Malomfalva, Bogárfalva, Farcád, Lengyelfalva, Ülke, Szenttamás, Fancsal és Kadicsfalva második határa. A délnek forduló Nagyküküllőn és a zetelaki földeken túl Kápolnásfalu környékén, tehát már a Hargita területén ugyancsak voltak második faluhatárok, amelyeket hargitaalji helységek birtokoltak.

A XIX-XX. században Székelyudvarhely környékén fölöttébb természetes dolognak számított a távol fekvő második határ. Olyannyira, hogy Pesty Frigyes 1864. évi helynévgyűjtésének válaszdó főjegyzői általában nem tartották figyelemre méltónak helységük határának két részre tagolódását. Csak a "közhavas" kifejezés és a "havas" szó bármiféle összetételű előfordulása sejteti az olvasóval, hogy bizonyos helynevek a második határban találhatók.¹⁷¹

¹⁶⁹ JAKAB Elek-SZÁDECZKY Lajos 1901. melléklete: Homolka József térképe 1896-ból. – OSZK. Térképtára. Udvarhely vármegye átnézeti vázlata é. n. Utóbbi térképen a Székelyvarság névvel jelzett település karikáját nem jó helyre tette a rajzoló.

¹⁷⁰ Kecsedkisfalud határa három részre: egy belsőre és két havasira tagolódott. A második határ a többi falu második határától délnyugatra, Pálfalva és Farkaslaka földjei közé ékelődött. Kecsedkisfalud határának harmadik szakasza a havasalji falvak második határának tömbje szélén feküdt, és Tartód vára közelében elérte a Nagyküküllőt. - Erre utal a XX. századi varságiak szóhasználatában fölöttébb gyakran szereplő "Kecseti ház" földrajzi név a Nagyküküllő jobbpartján.

¹⁷¹ PFH. - Legjobban talán az Ülke falu helyneveinek végén olvasható "Jegyzet" emlékeztet arra, hogy egy távoli második határ helynevei következnek. (PFH. 96-97.)

4. ábra. Alsó és felső (havasi) része tagolódott faluhatárok Udvarhely környékén a XX. század elején.
 (Udvarhely vármegye 1912. évi vázlatos, nyomtatott térképének részlete.
 A másolat az OSZK Térképtárának példányán alapján készült).

A térképet szemlélve, olyan gyanakvásunk támad, hogy a zetelaki határhoz hasonlóan, talán az oroszhegyi határ is közbeékelődő idegen határok nélkül, széles sávban húzódhatott valaha a gyergyói földekig. Mintha egy láthatatlan kéz hintette volna a Nagyküküllő déli felére, az oroszhegyi havasok közepére 11 havasalji falu második határát. Mindenesetre ez a rendező erő "folyosót" hagyott Oroszhegynek a szenttamási és a fanciesli havasok között, amely "folyosó" összekötötte a faluhoz közelebb eső határrészt a Küküllő menti és a Küküllőn túli oroszhegyi havasokkal. Így Oroszhegy határa összefüggő maradt, és nem tagolódott első és második határra. Az oroszhegyiek évszázadokon át az "összekötő folyosón" közlekedtek, ha a tartódi, varsági birtokaikra igyekeztek. Figyelemre méltó, hogy a 11 havasalji falu nem a gyergyói határszélen, vagyis a legtávolabbi helyen szerzett magának havast, hanem az oroszhegyi Nyulád és a Nagyküküllő közti területen, a messze elnyúló oroszhegyi havasi határ középső részén. Ugyancsak felkeltheti figyelmünket az a körülmény, hogy az oroszhegyi határ a legészakibb területen nyugati irányban alaposan "fölvágott" a korondi határnak. Felsősfalva második határával együtt elzárta Korondot a gyergyói területek érintésétől. A Nagyküküllő legfelső szakaszán való átlépés, a Kisküküllő irányába eső kiöblösödés Tartód vára és a tartódi erdőségek birtoklását jelentette. Miként fentebb már utaltam rá, ez a távoli, északnyugati havasbirtoklás talán Oroszhegy falu és Tartód vára koraközépkori kapcsolatára vezethető vissza.

Természetes módon merül föl a kérdés: Hogyan alakult ki ez a helyzet? Milyen múlttra tekinthet vissza a havasok birtoklása? Hogyan változott a birtoklás rendje? Miként alakultak ki a különleges "második határok"? A felelet nem könnyű, mivel az általam feltárt, számbavett és megismert források erről a témáról fölöttébb hiányosan tájékoztatnak. Az biztosnak látszik, hogy a táj népének rendszeres havashasználata visszavezethető a történeti források bővebb buzogásának kezdetéig, a XVI. század közepéig. Az is nyilvánvalónak tűnik, hogy a Nagyküküllő forrásvidékének havasbirtoklási viszonyai nem választhatók el Erdély más vidékeinek havasbirtoklási rendszereitől.¹⁷²

Havasbirtoklás a Székelyföldön

A Székelyföld területéről sok példa sorakoztatható föl a havasok hajdani osztatlan birtoklására. A birtokló közösségek köre néhány falutól a szék egészéig terjedhetett. A falvak osztatlan, közös birtoklása és a széki havasbirtoklás valószínűleg a hajdani nemzetségi települési rend emlékét őrizte.¹⁷³

A közös havasbirtoklás és a közös havashasználat kiválóan megszervezett rendjét valósította meg hét csíki falu: Menaság, Mindszent, Szentlélek, Várdotfalva, Csomortán, Pálfalva és Delne az ún. Negyedfélmegye havasán. Fennmaradt rendtartásuk 1620 táján készült. Ebben utalnak arra, hogy korábban Báthori Kristóf fejedelem erősítette meg őket havasaik birtoklásában.¹⁷⁴

¹⁷² Imreh István Erdély határain is túltekint, amikor több falu osztatlan havasbirtoklására alpesi és más európai példákat említ: IMREH István 1983. 147.

¹⁷³ IMREH István 1983. 147.

¹⁷⁴ TAGÁNYI Károly 1896. I. 343-346. - ENDES Miklós 1938. 493-495. - IMREH István 1983. 150., 294-297.

A közös havasbirtoklás jó példáját nyújtja az aranyosszéki falvak Torockó környéki, Székelykő mögötti erdőségeinek históriája. A "Székelyerdő" közös széki birtoklását már 1538-ban emlegették. 1640-ben I.Rákóczi György fejedelem kinyilvánította, hogy a hatalmas erdő Aranyosszék helységeinek közös birtoka. A XVIII. században kísérletek történtek helységenkénti felosztására, vagyis a "széki közbirtok kisebb falusi köztulajdoni formákra" történő redukálására.¹⁷⁵

Több falu közös havasbirtoklásának további jellemző példái: A háromszéki "kilenc falu erdeje," az ugyancsak háromszéki "Hatod" erdeje, legelője, Marossszék három széki havasa,¹⁷⁶ valamint az udvarhelyszéki "Tizenhétfalú havasa," az un. "Tizenhétfalusi Hargita". Kérdéses, hogy az utóbbi, amely Oroszhegyhez, Varsághoz viszonylag közel, Szentegyházasoláhfalu környékén feküdt, valóban több falu közös birtoklású területe volt-e, és ha igen, mikor osztották föl a falvak egymás között? A XX. század eleji Udvarhely vármegyei térképeken ugyanis a Tizenhétfalusi Hargita területén ugyanolyan távoli második faluhatárok hálózatát látjuk, mint a Varságtól délre fekvő erdőségekben.¹⁷⁷

Kérdés: Volt-e valaha a "Negyedfélmegeye havasa" birtoklási és használati rendjéhez hasonló falvak közötti osztatlan, közös havasbirtoklás a Görgényi-havasok déli nyúlványán, a Nagyküküllő forrásvidékén, a XX. századi Varság község tájékán? Vajon Oroszhegy falutól a gyergyói határig Oroszhegy község privilégiuma volt-e a havashasználat, vagy a többi havasaljai falu is részesedett közös birtoklás keretében a hatalmas erdőségek áldásaiból? Sajnos, e sorok írója a rendelkezésére álló források alapján a megnyugtató válasszal ezen a helyen adós marad.

Biztosnak látszik azonban, hogy ha volt is valaha a havasaljai falvaknak havasbirtokló közössége, az nagyon korán felbomlott. A havashasználó közösséghez tartozó falvak megosztottak a birtokon, és a határokkal tagolt havasi erdőterületeket faluközösségi birtokokként használták tovább. Amikor a XVI. század közepén felbukkantak az érdemi történeti források, már viták, pereskedések voltak a havasaljai falvak között a Varság környéki havasok birtoklásának joga miatt. A havasi erdőségekben elhatárolódtak a különböző falvak birtokai, de a határok nem voltak stabilak, szilárdak. Emiatt törtek ki az összetűzések. A XVI. századi, korai perekből úgy tűnik, mintha a havasokra áhító kis falvak a helyzeti előnyben lévő Oroszhegy ellen törtek volna, törekedvén pozícióinak gyengítésére és havasi privilégiumainak csorbítására.

¹⁷⁵ IMREH István 1979. 20. - IMREH István 1983. 149.

¹⁷⁶ IMREH István 1983. 149-153.

¹⁷⁷ SÁNDOR István 1942. 6-7. - A Csíkszeredai levéltárban őriznek egy nagy köteg határpert a XIX. század elejéről a "Tizenhétfalusi Hargita" határviszonyairól. A perben nem tizenhét, hanem tizenhat falut emlegettek. Többször hivatkoztak egy 1583. évi levélre, amely a határok kijelöléséről szól. (CSÁL. UMGy. Nr. 985) - A zetelaki plébánia irattárában ugyancsak található egy 80 oldalas per 1832-ből Zetelaka és Bögző havasi határáról, amelyben többször emlegették a "Tizenhétfalú" havasi birtoklását. (ZEPI. Acta Parochialia. 1735-1840. 32.) - Pesty Frigyes helynévgyűjteményében Máréfalva leírásának bevezetőjében olvasható: "Fenyédvize ered a 17 falusi Hargita ...erdeéből". (PFH. 79.)

Az Ország havasa fogalmáról

A XX. századi Varság község határát és annak közvetlen környékét, a Görgényi-havasok délkeleti nyúlványát a XVI-XVII. századi történeti források *Ország havasa* néven emlegették, miként a Görgényi-havasok északnyugatabbra fekvő területét, a Marosszéki *Ország havasát* is.¹⁷⁸ Az *Ország havasa* név valószínűleg arra az időre emlékeztet, amikor a Görgényi-havasok területének egy része még királyi, majd fejedelmi birtoknak, a görgényi váuradalom tartozékának számított.

Az udvarhelyszéki Ország havasa területét nehéz pontosan körülhatárolni. Szűkebben értelmezve Oroszhegy "Küküllön túli" birtokait, a XX. századi Székelyvarság község területét, tágabban értelmezve az útra kelt Nagy-küküllő mindkét oldalán elterülő havasi erdőségeket értették alatta. 1592-ben az oroszhegyiek prókátorra így fogalmazott: "*Orzag Hawassa Gyergio felöl, Vrunck byrodalma*". Ugyanebben a perben az oroszhegyiek azt állították, hogy a vitatott Nyulád nevű határrészük egyik vicinusa az Ország havasa. Ezzel a nagyvonalú megfogalmazással tulajdonképpen arra céloztak, hogy a Nyulád és a Nagy-küküllő közti terület, vagyis a különböző hegyaljai falvak által használt erdőség is az Ország havasához tartozik. A fanciesaliak persze saját érdekükben azt hangsúlyozták, hogy a Székelyasztó pataka, a Fanciesali fenyő és a Fanciesali vez nevű területek Nyulád igazi határai. Ezzel a megfogalmazással kimondatlanul bár, de a Küküllőn túlra igyekeztek tolni az Ország havasa déli részét. A nevezetes havast egyébként egyik nyilatkozatuk a *Fejedelem Havasa* névvel illette.¹⁷⁹ Nem kevésbé tanulságos egy lengyelfalvi tanú vallomása 1612-ből, aki az "*Ország havasára, Zetelakán felül... Kis Küküllő oldalában*" kifejezést használta.¹⁸⁰ Vagyis *Ország havasának* nevezte a két Küküllő legfelső szakasza közti területet is, amely részben az oroszhegyiek, részben az alsó- és felsősófalviak "birodalma" volt.

Feltételezhető tehát, hogy a XVI-XVII. századi udvarhelyszéki szóhasználatban Ország havasának azt a hatalmas erdőséget nevezték, amely a Zetelakát Gyergyóval összekötő és a Görgényi hegyeket a Hargitától elválasztó völgytől a Marosszék széléig terjedt, északkeleten Gyergyó határáig, déli irányban pedig az oroszhegyi határ közepe tájáig nyúlt.

Fentebb már idéztem az "Ország havasa,...Urunk birodalma" kifejezést, amelyet az oroszhegyiek használtak 1592-ben, és amelyben az Urunk kifejezés a szövegösszefüggésekből következően Erdély fejedelmét jelenti. Tudjuk viszont, hogy a "Küküllőn túl" való havasokat, vagyis az Ország havasa nevű terület lelkét egy széki bíróság 1569-ben már Oroszhegynek ítélte.¹⁸¹ Sajnos, e helyen megválaszolatlanul

¹⁷⁸ IMREH István 1983. 149. - USZO. III. 327. A mutató készítője a Varság környékére vonatkozó Ország havasa tájnévet így határozta meg: "Ország Havasa: a Hargitai-havasok". A perekben emlegetett udvarhelyszéki Ország havasa nem a Hargita, hanem a Görgényi-havasok egy részét jelentette. Vö.: a 2. fejezet elején írottakkal!

¹⁷⁹ USZO. II. 73-74., 99. - Az Ország havasa fogalmába valószínűleg beletartoztak azok a Küküllő jobbparti erdőségek is, amelyeket a havasalji kis falvak birtokoltak Nyulád és a Nagy-küküllő között. Erre utal egy szentkirályi tanú 1592. évi vallomása, amely szerint "...teob falvk is fel járnak Fenyőben az Orzag Hawassara". 1569 óta adatolható, hogy a "Küküllőn túl" csak Oroszhegy birtokolt. A fent említett több falu erdeje a Küküllő jobbpartján feküdt. (USZO. II. 84.)

¹⁸⁰ KÁL. UTJ. II. 5. 11.

¹⁸¹ USZO. I. 15-16.

kell hagynunk azt a kérdést, hogy miként volt összeegyeztethető birtokjogi szempontból egy bizonyos terület egyidejű fejedelmi és faluközösségi birtoklása. Ugyancsak nehéz megnyugtató választ adni arra az általános érvényű kérdésre: miként vált egy királyi, majd fejedelmi birtok néhány faluközösség tartós és kizárólagos birtokává? Egyszerűbben és konkrétan szólva: Hogyan lett Varság XX. századi területe fejedelmi birtokból Oroszhegy falu birtoka?

Az ún. *Székely ládában* fennmaradt egy XVIII. századi udvarhelyszéki iratlejstrom, amelynek 2. tétele az alábbi címet viseli: "Bethlen Gábor fejedelem privilegiális levele a sófalvi, parajdi, korondi Havasokról a János király adománya szerint. 1614. aug. 9." Néhány sorral alább, a 13. tétel: "E havasokban nincs Jus Regium. Erről való akták."¹⁸²

A János király, majd Bethlen Gábor által adományozott havasok közvetlenül érintkeznek az oroszhegyiek havasaival. Tulajdonképpen részei az un. Ország havasának. Feltételezhető, hogy az oroszhegyiek is rendelkeztek valamiféle fejedelmi adománylevéllal, de nem maradt fenn, illetve kutatásaim során nem került elő.

Nehezíti a kutatást, hogy a tájra vonatkozó legrégebb érdemi források, a XVI. századi és a XVII. század eleji udvarhelyszéki törvénykezési iratok az 1562. évi székely felkelés leverését követő félévszázadban, a székely szolgaság korában keletkeztek, ahonnan a tanúk mindig nagy nosztalgiával tekintettek 1562 előttre, a "székely szabadság" idejére. Ennek a körülménynek a fényében kell tehát értelmeznünk a fejedelmi hatalom, az udvarhelyi vár kapitányainak beavatkozásait. A kutatónak néhány esetben nehéz eldönteni, hogy a tanulmányozott szövegben birtoklási hagyományokon alapuló régi fejedelmi hatalomról, fejedelmi tulajdonról van-e szó, vagy pedig a székelyeket kordába szorító, a székely szabadságot nyirbáló, bosszúálló fejedelmi hatalom valamely megnyilvánulásával állunk szemben. Mert ha valóban középkori múltba gyökerező, élő gyakorlat volt a XVI. század közepén a fejedelmi birtokjog az Ország havasa táján, miként magyarázható Joannes Fodor 40 éves ilkei tanú 1599-ben elhangzott vallomása: "*Migh az Fejedelem zamara el nem foghlaltak uala ott az tartomant, addigh mý zallasunk uala ott az Taplocza mellett, az orozhegiek es lengelfaluiak ket felöl vetek zallasokkal, de senki nem haborgatott sem eöket, sem mýnket, bekessegesen megh alkuttunk mind harom falual*".¹⁸³ Mit jelent az a kifejezés, hogy a fejedelem számára elfoglalták ott a tartományt? Nem de nem, hogy a középkor végén a fejedelmi birtokjog inkább csak elméleti tényező, jobbra csak fikció volt, amelyről a havasalji nép jószérével tudomást sem vett? Nemhogy ezt az elméleti fejedelmi birtokjogot a székelységet elnyomó, bosszúálló fejedelmi politika, mint alkalmas hatalmi eszközt aktivizálta és juttatta gyakorlati érvényre 1562 után, a XVI. század második felében? Szerencsére a székelyellenes fejedelmi politika szigora a XVII. század elejétől alábbhagyott. A XVII. század első felének nagy fejedelem egyéniségei igyekeztek maguk mellé állítani a székelységet. Ebbe a képbe illeszkedik a messze tekintő Bethlen Gábor fejedelem fentebb említett 1614. évi privilegiális levele a parajdi, sófalvi és a korondi székelyek számára. Talán hasonló privilégiumban erősítette meg ekkortájt az oroszhegyieket és a havasaljai kis falvak népét is a szomszédos havasaik birtoklásában.

¹⁸² KÁL. SzL. 87.

¹⁸³ USZO. III. 116.

A XVI. század második felének udvarhelyszéki törvénykezési jegyzőkönyvei többek között arról tanúskodnak, hogy a székely szabadságot korlátozó, a szabad székelyeket fejedelmi jobbággyá változtató állami hatalom igyekezett rajta tartani tekintetét a havasokon.

A fentebb idézett ilkei vallomás idillikus képet festett a székely szabadság korának havashasználati rendjéről. Hasonlóképpen szólt Sebastian Kadar, 50 éves malomfalvi lakos 1599-ben: *"a reghj zabadsagh jdeöbe az Nyres Mezeön felljel Orzagh Hauassanak hjttak, zabad volt mindennek, seöt Farcad megjjenek, Lengelfaluanak, Malomfaluanak vgian zallas heliek uagion oda fel s teöb falunak is. Senki nem haborgatta megh egjmast"*.¹⁸⁴ A fenti vallomásból és a korábban idézett ilkeiből is úgy tűnik, mintha a székely szabadság idején a Nagyküküllő jobbpartján fekvő erdők táján a havasokat békésen élő Oroszhegy környéki kis falvak lakói maguk egyeztek volna meg egymás közt arról, hogy melyik falu népe, hol tart szállást, hol legeltet, hol vág fát. Legmesszebbre ment az idealizálásban Gregorius Nagy Bodó 70 éves szentkirályi lakos, aki 1592-ben a vitatott Nyuládról azt állította: *"...Erdeyet keozeossen ellek az Hawas Allia, Ilkej, Zent-Thamas, Zentkiralj, Orozhej"*.¹⁸⁵ Mielőtt vérszemet kapna az olvasó, és a szövegben szereplő "közös" szócska miatt az idézetet az egymás közelében fekvő falvak osztatlan közös erdőbirtoklásának perdöntő bizonyítékaként értékelné, el kell mondanom, hogy a tanú határozottan a fancsaliak pártján állt, és Oroszhegy havasbirtokló privilégiumainak nyesegetése érdekében idealizált. Ettől függetlenül ez az egyetlen tanúvallomás, amelyből szó szerinti értelmezés esetén a "Negyedfélmegye havasának" fentebb említett használati rendjéhez hasonló, falvak közötti osztatlan közös havasbirtoklás esetleges hajdani létezése gyanítható.

Az oroszhegyiek váltig bizonygatták, hogy Nyulád és környéke hajdan az ő "birodalmuk" volt. A többi falu tulajdonképpen betolakodott a havasi területre. 1592-ben különösen a fancsaliak térfoglalását sérelmezték. Többször úgy fogalmaztak, hogy a más falubeliek az oroszhegyiek engedelméből kezdtek irtani, kaszálni, fát vágni. Ilyen szellemben nyilatkozott 1592-ben a 35 éves Blasius Farkaslaki kislelki lakos is: *"Laktam zolgalaton Orozhegiben Pal Balintnal. Tudom, mondotta, hogj Nywladot az oroszhegiek nemelliek az fanczaliaknak attak zallanak, de megh lezen oly jdeo, hogj megh bannyak megh az gyermekek is. Vgian megh szitta vala azokat, kik oda attak volt"*.¹⁸⁶ Akadt olyan tanú 1592-ben, aki a fancsaliak térfoglalását családi okokkal magyarázta. Szerinte Miklós Jakab oroszhegyi gazda apja kezdett először irtani Nyuládon. Leányát Fancsalba adta férjhez Gergely Péterhez, aki oroszhegyi apósától elkérte és átmenetileg megkapta az irtást. Így kapaszkodtak meg a fancsaliak Nyuládon.¹⁸⁷ Előfordult az is, hogy az Oroszhegygel jobbra szemben álló falvak valamelyikének képviselője állította azt egy másik falu lakóiról, hogy azok az ő engedelmeükből kezdtek élni a havasokat. Így nyilatkozott 1599-ben több szentléleki lakos, mondván, hogy a lengyelfalviak régen, még a székely szabadság idején, tőlük, a szentlélekiektől *kértek "egj*

¹⁸⁴ USZO. III. 119.

¹⁸⁵ USZO. II. 84.

¹⁸⁶ USZO. II. 78.

¹⁸⁷ USZO. II. 79.

eztendőre walo zallas heljet az Taploczan tul". Azóta sem hagyták el a területet. Különösen szép szavakkal vallott a témáról Stephanus Sandor 48 éves szentléleki székely szabados, felemlítve a közösség megsüvegelésének régi szokását: "*Hallottam... regj emberekteöl, hogj a' zentlelekjekteöl siuegek le veue kertek uola eleözer helet marhaioknak a' lengelfaluiak*".¹⁸⁸

Bárhogy történt is a falvak térfoglalása, a XVI. század második felében Oroszhegynek el kellett viselnie, hogy hosszan elnyúló határa középső részén, Nyulád és a Küküllő között környékbeli falvak távoli birtokai sorakoztak. A XVI. századi határperekben Oroszhegy havasbirtoklásán kívül Ülke, Lengyelfalva, Szenttamás, Bogárfalva, Szentlélek, Fancsal, Malomfalva, Tibód és *Farcád megyéje* havasbirtoklásáról olvashatunk az Oroszhegytől északra eső havasi tájon. A felsorolt falvak némelyike szűken értelmezve is havasalji, pl. Ülke, Szenttamás, Tibód. Mások viszonylag távol esnek a havasi táj szélétől, pl. Malomfalva, Lengyelfalva és különösen Farcád. Ezek a falvak a Havasalja tágabb fogalma értelmében tekinthetők havasalji településeknek.¹⁸⁹

Azok a falvak, amelyek közvetlenül a havasok szélén épültek és határuk be-nyúlt a havasokba, a helyi jogszokás, sőt talán a törvények szerint is némi előnyt élveztek adózás tekintetében azokkal a helységekkel szemben, amelyek távolabbról próbálkoztak a havasbirtoklással. 1592-ben az oroszhegyiek a fancsali per során emlékeztettek egy korábbi "ország végzésére" és fejedelmi engedményre, amely szerint "*az mely faluk az hawashoz ragattak*" részben mentesek a fejedelem számára végzett sertésdézsmálás alól, annyiban, hogy a saját határukban makkoltatott disznók után lóföik és darabantjaik nem kötelesek dézsmát adni.¹⁹⁰ Az oroszhegyiek ebből a havasaljiak számára kedvező rendelkezésből igyekeztek előnyöket kovácsolni maguknak a fancsali per során. Állították, hogy a fancsali sertéseket megdézsmálták az udvarhelyi vár tisztjei Nyuládon, következésképp Nyulád nem fancsali határ.

A székely szabadság idejében, vagyis 1562 előtt a havasbirtokló falvak, Oroszhegyet is közbük számítva, valószínűleg békésen megegyeztek a kisebb súrlódások, összezörrenések, területi viták esetén. A helységek havasi birtokai között nem voltak éles határok, ami idő haladtával egyre több összeütközéshez vezetett. Még 1600-ban is úgy fogalmaztak egy perben, hogy Oroszhegy és Farkaslaka között a Fehér-Nyikó felső folyása táján nem volt "hasított határ".¹⁹¹ A jelentősebb összetűzéseket és viszályokat széki tisztségviselők igyekeztek elsimítani. Az ilyen kiszállások, határ-igazítások emléke sokáig élt, a terepbejárás során elhangzott kijelentéseket későbbi perekben sokszor idézték. 1592-ben a nyuládi perben több tanú is megemlékezett

¹⁸⁸ USZO. III. 118-119. - A közösség megsüvegelésével előadott kérclem szép példáját olvashatjuk egy úraljai tanú tarcsafalvi vonatkozású, 1596. évi vallomásában: "*Az zentegihaz Mezejenek kit hjnak tudom, hogj egjzer Marton Deák kiraljbirosagaba predikatio után a' chinterem eleött Tarchafaluan az megjeteöl siuege le veue kere megh abban egj darabot, s megh engedek*".(USZO. II. 276.)

¹⁸⁹ Itt nem soroltam fel azokat a havasalji falvakat, amelyek nem Oroszhegy mögött, hanem Oroszhegyvel párhuzamosan, a saját falujuk irányában birtokoltak havast. Ilyen falu volt pl. Szentkirály és Farkaslaka.

¹⁹⁰ USZO. II. 73. - 1592-ben egy ilkei tanú úgy emlékezett, hogy Nyuládon belül szabad volt az erdőhasználat a "*Hauas Allianak*". Példaként Oroszhegyet, Ilkét, Szenttamást említette. (USZO. II. 94.)

¹⁹¹ USZO. III. 202.

János Gereb hajdani határigazításáról. János Gereb a "*Szek hagiásabul*" járt Nyulád tájékán. A tanúk emlékezése szerint vele voltak: Vágási Kelemen, Balássai János, Szabó Imre, Nyíró Ferenc és "*teöbbs jamborok*". Az oroszhegyiek beleegyezésével megfelelő területeket "szakasztottak" a szenttamásiaknak és a fancsaliaknak.¹⁹²

A legkorábbi fennmaradt udvarhelyszéki törvénykezési perben is nyomára akadhatunk egy Oroszhegyet érintő havasi egyezésnek. 1569-ben többször emlegettek egy *compositionalis levelet* vagy kontraktust, amely Ugron János és Orbán Ferenc előtt született. A két férfiú valószínűleg széki tisztségviselő volt. Kontraktuális levelükkel "megosztották" a Nagyküküllőtől Oroszhegy felé eső erdőségeket Szentlélek és Bogárfalva között.¹⁹³ Ez az esemény 1569 előtt, valamikor a XVI. század közepén történt. Perbéli jegyzőkönyvi megőrkítése a fejedelmi közhavas, az *Ország havasa* helységek közötti tartós felosztásának legrégibb fennmaradt írott emléke.

Az 1592. évi fancsali határperben olvashatunk más hivatalos osztozkodásról is, pl. egy 70 éves ilkei tanú, Antonius Kandó előadásában: "*Egiczer hatart is csináltak vala az Hauas Allia keozeot, Orozhegy, Ilke és Szent-Thamas keozeot*".¹⁹⁴ Több tanú emlegette Oroszhegy határkijelöléseit, amelyekre alább még visszatérek.

1594. jún. 20-án Báthory Zsigmond fejedelem levélben biztosította Fancsal, Pálfalva, Váralja és Farkaslaka helységek lakosait arról, hogy az emberi emlékezet óta szabadon használt közös erdőket és havasokat, különösen a *Farczadszállása* és *Fenyőczötört* nevű helyeket, az ott járatandó sertések tizedének megadásával ezután is szabadon használhatják. Ugyanekkor megengedte Perusith Máténak és utódainak, akiknek a fenti falvakban részjóságot adott, hogy az említett erdőkben és havasokban sertéseiket szabadon tarthassák.¹⁹⁵

1592-re úgy elmérgesedett az oroszhegyiek viszonya a fancsaliakkal a nyuládi havasi erdők miatt, hogy a legmagasabb rangú patrónushoz, a fejedelemhez fordultak. Az oroszhegyiek tájékoztatták a fejedelmet a fancsaliak nyuládi erőszakos foglalásairól. A fejedelem missilis levelében megparancsolta az udvarhelyi kapitánynak, Mindszenti úrnak, hogy a Fancsallal való vitát törvény előtt igazítsa el. A fejedelem kinyilvánította, hogy az oroszhegyi határt megoltalmazza.¹⁹⁶ Így kezdődött az Oroszhegy és Fancsal közötti 1592. évi nyuládi per, amelynek bemutatására alább még visszatérek.

A székely felkelés leverése és az udvarhelyi Székelytámad vára megépítése utáni félévszázadban, a székely elnyomatás idejében sok szó esett a perekben a "fejedelem számára" végzett havasi sertésdézsmálásokról és más makkfogalásokról. E hatósági beavatkozások a fejedelmi havasbirtoklás felelevenített hagyományán alapultak. 1599-ben megszólalt tanúként az egyik "végrehajtó" is, Farcadi Jakab Miklós, aki valaha a "warhoz valo ispán" volt és feljárt Nyuládba, hogy a "fejedelem számára" dézsmálja a makkon tartott disznókat.¹⁹⁷

¹⁹² USZO. II. 92-93.

¹⁹³ USZO. I. 15.

¹⁹⁴ USZO. II. 94.

¹⁹⁵ SzO. VIII. 322-324.

¹⁹⁶ USZO. II. 73.

¹⁹⁷ USZO. III. 116.

A székely havasokra nehezedő fejedelmi hatalom valamiféle lazulása következett be 1599 táján. Erre utalhat az oroszhegyiek 1599. évi megnyilatkozása a Lengyelfalvával vívott havasi perben: *"Ez mostani Urunk pedig kit-kit megh szabadított most birodalmiban mÿs megh szabadultunk ebben"*. Hasonló sóhajtás olvasható a lengyelfalusi válaszban is: *"mjert most az Uristen illjen zabadsagot adoth, hogy az reghi zabadsaghnak ideje s modia zerent mindenek megh szabadultak birodalmokban, mÿs megh szabadultunk ebben ugjminth reghtől foghua valo birodalmunkban"*.¹⁹⁸

Oroszhegy határa és az oroszhegyi határperek

Oroszhegy helység hosszan elnyúló határáról és benne a későbbi Székelyvarság területéről az első érdemleges frott adatot 1569-ből ismerjük. Ekkor Bogárfalva és Szentlélek perbe hívta Oroszhegyet a Küküllőn túli havasok birtoklásáért. A perbéli jegyzőkönyv legfontosabb része fennmaradt. Szövegével indult 1983-ban a Székely Oklevéltár új sorozata. Különös kutatói szerencse, hogy a legkorábbi megőrződött udvarhelyszéki törvénykezési jegyzőkönyv éppen oroszhegyi, sőt varsági vonatkozású.¹⁹⁹

A perszövegben előforduló *"az Küküllőn tull valo perben forgó nevezetes heljek"*, *"az Küküllőn tul valo hauasnak allapotija"*, *"az Küküllőnek Gjergjo felöl való fele"* kifejezések kétségtelenül arra a területre vonatkoznak, amelyen a XX. században Székelyvarság község létrejött. Ezt a területet a néhány évvel későbbi perekben rendszeresen Ország havasának hívták. 1569-ben azonban nem használták az Ország havasa kifejezést, pedig kiváló alkalom kínálkozott rá. Ez lehet véletlen. Jelentheti azonban azt is, hogy az Ország havasa, mint ismert, de ritkán használt kifejezés a XVI. század utolsó évtizedeiben, a régi székely szabadság megnyirbálása idején, a fejedelmi hatalom hangsúlyozásának nyelvi vetületeként erősödött meg az udvarhelyszéki hivatali nyelvben.

Az 1569. évi per legfontosabb tanulsága - témánk szempontjából – az, hogy Oroszhegy népe már 1569 előtt, vagyis a XVI. század közepén "bírtá és élte" a Küküllőn túli havasokat, a XX. századi Varság község területét. "Küküllőn túli" havasbirtoklása feltehetőleg hosszú múltra nyúlt vissza.

1569 táján a szentlélekiek és a bogárfalviak, akik egy korábbi egyezség alapján a Küküllő jobbpartján már legálisan megvetették lábukat, valószínűleg megirigyelték az oroszhegyiek jósorsát, és sertéseiket áthajtották a "Küküllőn túlra". Valószínűleg korábban is csináltak már ilyet "titkon kapdosva" vagy az oroszhegyiek engedelmeiből. Most azonban az oroszhegyiek rajtakapták őket és elhajtották sertéseiket. Ezért indították el a pereskedést.

A bírák nehezen tudtak igazságot tenni. Végül úgy határoztak, hogy 58 oroszhegyi gazda, valószínűleg a gazdák összessége, esküvel bizonyítsa a Küküllőn túli oroszhegyi birtoklás kizárólagosságát. Egészen pontosan arról kellett esküt tenniük, hogy a bogárfalviaknak és a szentlélekieknek a Küküllőn túl "békességes birodalmuk nem volt". Az oroszhegyi férfiak vidáman letették az esküt és ezzel megnyerték

¹⁹⁸ USZO. III. 110.

¹⁹⁹ USZO. I. 15-16.

a pert. Bogárfalva és Szentlélek örök időkre kirekesztődött az áhított Küküllőn túli területek használatából. A Gyergyó felé eső havasok erdőrengetege, Tartód, Bagzos, Varságtisztása, Forrásköze, Tálásérce, Sólyomkő tájéka évszázadokra vitathatatlanul Oroszhegy faluközösségéé lett. Meg is tartotta Oroszhegy a XX. század elejéig, Székelyvarság község megalakulásáig. Nem ismerünk olyan pert, amely 1569 után vitatta volna Oroszhegy elsőségét a Küküllőn túli havasok birtoklásában.

Oroszhegy határtörténete szempontjából az 1569. évi pernek van még egy nagyon fontos tanulsága. Nevezetesen az, hogy a Küküllő jobbpartján, az összefüggő oroszhegyi határ középső részén 1569-ben már élő gyakorlat volt az Oroszhegy környéki havasalji falvak havasbirtoklása. Szentlélek és Bogárfalva havasi birtokait egy néhány évvel 1569 előtt kötött egyezség garantálta, amelyre fentebb a széki tisztviselők határigazító szerepe kapcsán már utaltam. Az 1569. évi perben más falvakról nem esett ugyan szó, de szinte biztos, hogy ekkortájt már a többi havasalji falu is részesült a havasokból. A következő két évtized oroszhegyi vonatkozású havasi perpatvaraiban sorra felbukkantak havashasználóként azok a falvak, amelyek a XX. század elején az oroszhegyi határ középső részén, a Nagyüküllőtől délre második határt tudhattak magukénak. Lakosaik vallomásai gyakran idézték föl a székely szabadság idejét, vagyis az 1562 előtti éveket. Következésképp, a XVI. század közepéig igazolható "Küküllőn inneni" havashasználatuk.

Mivel az 1569. évi per bírái végleg és vitathatatlanul Oroszhegynek ítélték a "Küküllőn túli" havasokat, a havasaljai falvaknak nem volt esélyük, hogy ott, a Varság pataka tájékán birtokot szerezzenek maguknak. Ezért arra törekedtek, hogy a Küküllő délnyugati oldalán fekvő havasi birtokaikat támpontként használva délnyugati irányba terjeszkedjenek Oroszhegy rovására. Igyekeztek az oroszhegyi határt minél inkább visszaszorítani. Így természetes, hogy a havasaljai falvak havasi birtokaival érintkező oroszhegyi határrész, a Nyulád néven emlegetett hegyes, erdős havasi terület hamarosan a legfontosabb összeütközések színterévé vált, és 1592-ben az egyik legnagyobb udvarhelyszéki határper tárgyává lett.

Az 1592. évi nyuládi pert az oroszhegyiek indították a fancsaliak ellen, akik egyre beljebb hatoltak az oroszhegyi határnak számító Nyulád területén irtásaikkal, szállásaikkal, kaszálóikkal. Sőt arra vetemedtek, hogy Nyuládot östől való birtokuknak mondják. Mivel az oroszhegyiek panaszára a fejedelem is megparancsolta az udvarhelyi vár kapitányának, hogy bíróság előtt tétessen igazságot, a nyuládi viszályból hatalmas per kerekedett.²⁰⁰ Vallatási jegyzőkönyvei a Kolozsvári Levéltárban 31 eredeti kéziratos oldalt, az új Székely Oklevéltárban pedig 27 nyomtatott oldalt tesznek ki. A per folyamán 167 tanút hallgattak ki, akiket több mint 30 udvarhelyszéki faluból és néhány távolabbi, más székbeli helységből idéztek meg.²⁰¹ A per szövege a XVI. századi székelyföldi havashasználati módok: az irtás, a kaszálás, a szállástartás, a makkoltatás, a favágás, a zsindeleysínálás legkiválóbb forrása. Az 1592. évi Szent Margit asszony nap táján (júl. 13) kezdődött pereskedés 1593. jún. 5-ig tartott, amikor a szék bírósága végre ítéletet hozott Oroszhegy javára. Az oroszhegyi gazdáknak újra esküt kellett tenniük arról, hogy Nyulád saját

²⁰⁰ USZO. II. 73-99., II. 151. - Eredetije: KÁL. UTJ. II. 1. K. 1592. 53-83. p.

²⁰¹ Az USZO. regesztája (III. 395) 262 tanút említ. Összeszámolással 167-et sikerült találnom. - A távolból megidézett tanúk kiváló bizonyítékai a Székelyföldön belüli migrációnak.

határuknak számított, és ott soha békecségesen birtokolni nem hagyták a fanciesaliakat. Az oroszhegyiek nem tétováztak az eskü letételével, és Nyulád örök időkre az övék maradt. Tanulságos az ítélet szövegének néhány kifejezése. A bírák megállapítása szerint Oroszhegynek a peres hely *propriumja*, azaz tulajdona. Ezzel szemben a fanciesaliak csak *usust*, azaz használatot bizonyítottak. Mivel a *proprietas* „...*Oroszhegynek suffragál...*”, vagyis a tulajdon bizonyítása Oroszhegynek kedvez, a vitatott terület nekik ítéltetik.²⁰²

A nagy horderejű, sok tanút megmozgató határpercek közti "békés" időszakokban is bizonyára voltak vitái Oroszhegynek a havasbirtokló falvakkal. Előfordult, hogy Oroszhegy hivatalosan kinyilvánította egy bizonyos területen határvonalát, és azt megörökítette a szék könyvében. Az efféle határdeklarálást *tilalom tételnek* is nevezték ekkortájt. 1599-ben Lengyelfalu Oroszhegy elleni replikájában vetették papírra: "*Ennek eleötte való jdeökben Orozhegi falua eö maghanak hatart neuezett, tilalmat is tett az Zek zinen, az neuezettbelj hatarok jrua megh techenek az Zek keönjueben*".²⁰³ Az oroszhegyi határkijelölésre kiválóan emlékezett egy 58 éves Michael Bogartfalui nevű bogárfalvi primipilus is, akinek szavait a megemlített szép helynevek miatt érdemes hosszabban idéznünk. A helynevek az oroszhegyi határ középső részére, a havasalji falvak havasbirtokaival érintkező oroszhegyi területekre vonatkoznak: "*Tudom, hofi egizer tilalmat teön Orozhegi falua. Az Ouagott utrol be a' Chorgoskut Patakara, azon ala a' Ferniko melle az Eled Lapossan fel a' Feriko mellett a' Nyresre, a' mezeöre, az Nyresreöl a' Farcadi Zallasra, a' Farcadi Zallas mellett fel a' Nagj Bwk Fara, a Nagj Bwk Farol fel a' Halomra, a' Halomrol be az Halom Patakara, az Halom Patakarol be a' Nagj Elleteöre, eddigh tiltak es vetek hataroknak zeleth, Nagj Elleteöreöl esmet a' Hasab Fa majorhaza mellett, atol a' Fenjeö Zelre, az Fenjeö Zelen az Ilkej Zallas mellett el, keöüjl, annan Kis Kun Meszeöre, onnan Ket Lazara, Ket Lazadrol Njuladra...azt mondak, hogj hataroknak hatara ez*".²⁰⁴

1598-ban, amikor Zsámbokréthy Mihály és Bogárfalvy Mihály az adományozó Báthory Zsigmond fejedelem megbízásából Perusith Mátét és Apaffy Mihályt beiktatta a megkapott szentléleki részjósádba, Gyulaffy Lestár viszont a beiktatásnak ellentmondott, malomfalvi, oroszhegyi, farkaslaki, bogárfalvi, lengyelfalvi és derzsi székelyeket idéztek törvénybe különböző vitatott területek hovatartozásának tisztázása céljából. A falvak képviselőinek nyilatkozatai érintettek havasi határpontokat is, elsősorban azokat, amelyek a szentlélekiek havasi birtoka körül vagy annak közelében sorakoztak. Tanulságos idéznünk Pál Tamás oroszhegyi bíró szavait, mivel az általa elmondott szövegben ismereteim szerint először fordul elő a *Varság* szó, mégpedig Varság patakának nevéként: "*Az Farczádi szállásnak mindenestől fogva tartományával egyetembe, onnat Hosszú mocsárról alá menvén Fekete Pálné patakára, onnat ahon az Fekete Pálné pataka be esik Hideg aszóba, onnat az mely út által megyen Veres patakra, onnat Kis Ágh patakára be, onnat*

²⁰² USZO. II. 151.

²⁰³ USZO. III. 110.

²⁰⁴ USZO. III. 111. - Bogardfalvi Mihály kiváló képességű, helyismereti kérdésekben járatos, jogtudó ember lehetett. A fejedelem megbízásából fontos jogügyleteket, pl. birtokba iktatásokat, törvénybe idézéseket hajtott végre. (Vö: SZO. VIII. 337.) Prókátorként is működött. (USZO. I. 149.)

Tartod nyakára által az Varságra, Varságh tövéről az Kikelőbe, azon az Nagy elletöre, azon fel Nyresbe az Halom vetésre.²⁰⁵

1599-ben Oroszhegy község Lengyelfalvával keveredett perbe a lengyelfalviak havasi birtokainak határai miatt. Lengyelfalva volt a felperes, mivel a vitatott területekről 1599. dec. 13-án, Szent Lucia ünnepén az oroszhegyiek beüzték a lengyelfalvi disznókat Oroszhegybe. A vallomástevők a *Nyires*, a *Taplocza* és az *Ugron kútja* helyneveket emlegették leggyakrabban. Ezek táján húzódott a vitatott terület. A per első felében 117 tanút hallgattak meg. 1600 elején további hat tanú vallomását jegyezték föl.²⁰⁶

1600 első felében nagy per zajlott a felperes Malomfalva és az alperes Oroszhegy között a *Fekete Pálné* nevű havasi terület hovatarozásáról. 138 tanút hallgattak meg. Vallomásuk nem maradt fenn, csak a júl. 2-án hozott széki ítélet. Eszerint a *Fekete Pálné* nevű hely Malomfalvát illette. Az oroszhegyieknek bírságot kellett fizetni a malomfalvi disznók behajtása miatt. Az ítéletbe nem nyugodtak bele, hanem a kapitány székére fellebbeztek. Bogárfalva és Szentlélek is bejelentette igényét a perben szereplő havasi határrészre.²⁰⁷

Némiképp más jellegű határper zajlott 1600-ban Farkaslaka és Oroszhegy között. A másságot az jelentette, hogy Farkaslakának nem volt havasi második határa, hanem egy különösen hosszú havasi határral rendelkezett. Ez a határ hosszú szakaszon érintkezett az oroszhegyi birtokkal, majd felcsúszott a havasalji falvak második határai mellé. A felső, havasi terület határpontjairól, a Fehér-Nyikó menti földek hovatarozásáról támadt vita Oroszhegy és Farkaslaka között. A per 115 tanújának vallomása maradt fenn. Valószínűleg további vallomástételek is következtek. Bogárfalva és Szentlélek képviselői más perekhez hasonlóan a farkaslaki perben is bejelentették, hogy ők is igénylik a vitatott havasi területet, "az peöres helben nekik is wolna igazságok".²⁰⁸

A Székely Oklevéltár új sorozata, amely a legrégebb udvarhelyszéki törvénykezési jegyzőkönyvek szövegének közreadását tekintette feladatának, az 1600-as esztendővel lezárul. Nem zárul le azonban az eredeti jegyzőkönyvek sora, hanem folytatódik a Kolozsvári Állami Levéltárban a XVII. század perszövegeivel. Ezek tanulmányozása, elolvasása, értelmezése, elemzése sok időt, rengeteg kitértést, kiváló paleográfiai ismereteket igénylő nehéz kutatói feladat.²⁰⁹ 1993-ban kolozsvári kutatásaim során a rendelkezésemre álló idő alatt igyekeztem minél több eredeti udvarhelyszéki törvénykezési iratot átnézni, és lehetőleg felfedni néhány oroszhegyi

²⁰⁵ SZO. VIII. 342. - a "Nagy el(w)ető" helynév téves olvasat vagy elírás. A helyesebbnek látszó olvasat: "Nagy ellető". Vö: USZO. III. 111. - Miként fentebb már utaltam rá, ez a szöveg nem csak a Varságh pataknev első előfordulásának helye, hanem a Tartód helynévé is.

²⁰⁶ USZO. III. 109-121., 145-146., 426-427., 429. - Az *Ugron kútja* helynevet vö.: az udvarhelyszéki tisztségeket sokszor betöltő udvarhelyszéki *Ugron* családnévv. (UT. 332., 397., USZO. I. 15., 50., 53., 80., 90., 149., 204.)

²⁰⁷ USZO. III. 180., 244. - A *Fekete Pálné* helynévre, szálláshelyre, pataknévre vö.: SZO. VIII. 342., USZO. II. 209., 210., III. 109., 244.

²⁰⁸ USZO. III. 195-204., 434. - A más forrásokban többször szereplő *Ferniko* és *Feriko* helynév valószínűleg azonos a *Fehér-Nyikó* víznévvvel és környékével. Vö.: SZO. VIII. 342., USZO. II. 213., 337., III. 111.

²⁰⁹ USZO. I-III. - KÁL. UTJ. II. 3., 4., 5., 6., 7., 17., 50., 51., 52.

témáját. E törekvésemnek köszönhetően alább XVII. századi perekkel folytathatom az oroszhegyi vonatkozású határperek fentebb bemutatott sorát.

1608-ban per támadt Oroszhegy és keleti szomszédja, Szentkirály között. Szentkirály Farkaslakához hasonlóan egybefüggő, keskeny és különösen hosszú határral rendelkezett, amely északi irányba messze felnyúlt a havasokba. Hosszú szakaszon érintkezett az oroszhegyi határral. A XX. században Üknyéd néven emlegetett hegyi tanyás terület tájékán, valahol a szentkirályi és az oroszhegyi határ találkozása táján feküdt az az irtásföld, amely miatt a per kirobbant. A tanúk egy része úgy emlékezett, hogy Berze Máté szentkirályi lakos irtott először a vitatott helyen. Mások az oroszhegyi Kis Lőrincnek tulajdonították az irtás elsőbbségét. Kiderült, hogy a vallomások még a hely nevét tekintve sem egybehangzóak. Az oroszhegyiek az irtás környékét *Nagy völgy oldalának*, a szentkirályiak *Iknjed* (vagyis Üknyéd) *oldalának* nevezték.²¹⁰

1609-ben 162 tanút felvonultató per zajlott Tibold és Szentkirály között. A per több szállal is kötődik Oroszhegy határtörténetéhez. Egyrészt olyan terület miatt robbant ki a vizsály Oroszhegy szomszédfaluja, Szentkirály és a délebbi Tibold között, amely érintkezett az oroszhegyi havasokkal. Másrészt Tibold birtoklási kísérlete fényt vethet a havasi területekkel nem érintkező havasalji falvak havasi határt óhajtó törekvéseire, a második határok kialakulásának körülményeire. A per tárgyát az *Aklos* nevű hely képezte, amely a hosszú, keskeny szentkirályi határ északi részén feküdt, beékelődve Oroszhegy és Zetelaka havasi határai közé. Tibold arra törekedett, hogy az Aklost második határ gyanánt megszerezze magának. A környező falvak példáját akarta követni, némi késéssel. Törekvése valószínűleg nem járt eredménnyel, mert a XX. század elején Tibold nem rendelkezett második határral. Volt viszont második határa Kadicsfalvának, mégpedig a szentkirályi határ északi részén. Az aklosi perben több kadicsfalvi tanú is megszólalt, amiből gyanítható, hogy már a XVII. század elején is jártak-keltek kadicsfalviak a vitatott területen.

1609 előtt bizonyára sokszor előfordult, hogy Szentkirály faluközössége megengedte a kis lélekszámú Tibold lakóinak, hogy az "*Aklos megett való bükkben*" disznót makkoltassanak és az Aklos tájékán fát vágjanak. Előfordult, hogy a tiboldiak a szentkirályi cinterem előtt kérték a szentkirályiaktól a makkoltatás és a favágás engedélyezését. Több tanú emlékezett arra, hogy Tiboldi György disznai együtt jártak a szentkirályi kondával, a "*vez alatt*". Más megfogalmazás szerint, volt rá példa, hogy a tiboldi disznók "egy szállásban háltak" a szentkirályi disznókkal. Ezt a szentkirályiak által megengedett havashasználatot próbálták a tiboldiak 1609-ben úgy beállítani, mintha különleges nagymúltú joguk lenne az Aklos használatához. Akadtak is tanúk, akik példákat emlegettek a tiboldiak aklosi havashasználatára. Más tanúk azonban állították, hogy a tiboldiak havashasználatára csak a szentkirályiak engedelmeiből történt, Tiboldnak Aklos területén nincs "határa". Különösen tanulságos egy 70 éves oroszhegyi tanú, Nikolaus Barnabas vallomása, aki elmondta, "*Tiboldnak sem határát, sem birodalmát nem tudom ott az Aklos megett.*"²¹¹ Úgy látszik tehát, hogy Tibold hosszú időn át ugyanazt tette, mint más havasalji falvak: "élte" a havast, ha szüksége volt rá. A többi falu azonban, elsősorban Bogárfalva,

²¹⁰ KÁL. UTJ. II. 4. B. 39. 127-130.

²¹¹ KÁL. UTJ. II. 4. H. 19. 75-90.

Szentlélek, Lengyelfalva, Fancsal, Szenttamás előbb felismerte a székely szabadság elmúltával előállt veszélyeket és lehetőségeket: jogi eszközökkel is igyekezett biztosítani, örökérvényűvé tenni havashasználatának kialakult területi kereteit. A XVII. század második felében egyezményekkel, perekkel rögzültek, és a táj népének tudatában elfogadott tényvé váltak a második határok. A kis lélekszámú Tibold népe későn döbbsent rá arra, hogy patriarchális havashasználati gyakorlata fölött eljárt az idő, így kimaradt a havasokra áhítózó havasalji falvak lázas osztozkodásából.

1612-ben "*Nagy karácsony táján*" a korábbi perekben is sokszor szereplő havasi *Ugron kútja* nevű hely hovatartozásának értelmezése miatt keveredett perbe egymással Lengyelfalva és Oroszhegy. 1612 decemberének elején, Szent Miklós nap táján a lengyelfalviak felküldtek néhány emberüket a havasi "szabad birodalmukba", hogy megnézzék a falu disznait. Amint a lengyelfalviak Ugron kútjánál jártak, amelyről vallották, hogy emberi emlékezet óta "lengyelfalvi birodalom", észrevették, hogy az oroszhegyiek disznai lengyelfalvinak tudott területen vannak. 18 disznót kiszakasztottak a kondából. Amint a lefoglalt disznókat hajtották az "ország útján", az oroszhegyi határban megtámadták őket az oroszhegyiek, akik "falustól" rájuk mentek. Visszavették a disznókat, és alaposan elverték az egyik lengyelfalvi embert. Nem sokkal később a sértett lengyelfalviak elindították a pert, amelyben a verekedés vált a viszály főeseményévé. A lengyelfalviak magától értetődő, természetes dolognak tartották havasi birtoklásukat, távoli második határukat.²¹²

1617-ben a távoli második határt birtokló falvak közül csapott össze kettő: Lengyelfalva és Szentlélek a *Szencsed mezeje* nevű havasi terület hovatartozása miatt. A Lengyelfalva által indított perben ötven tanút hallgattak ki, köztük sok oroszhegyit. 1617 őszén, Szent Márton nap táján Szencsed mezeje térségében a szentlélekiek megtámadták a lengyelfalvi Orbán István szolgálait, amikor azok fát akartak kivágni. Igyekeztek fejszéiket elvenni. A csetepaté után Orbán István szolgálai üres szekérrel voltak kénytelenek hazamenni Lengyelfaluba. A bíróság előtt Orbán István azt állította, hogy a lengyelfalviak emberi emlékezet óta mindig hordtak fát Szencsed mezeje tájáról. A tanúk többsége azonban a szentlélekiek érdekében szólt, mondván: Szencsed a szentlélekiek birtoka. Elhangzott a szokatlan "szentléleki tulajdon" kifejezés is.²¹³

Az oroszhegyi vonatkozású határperek sorát Szencsed 1617. évi perével zárom. A határvillongásoknak és a kisebb-nagyobb határpereknek bizonyára nem lett vége ekkor, de a havasbirtoklás kialakult rendjében, a havasalji falvak részesedésének mértékében ezután feltehetőleg hosszú ideig nem következtek be igazán lényeges változások.

Helynevek a határperekben

A fentebb bemutatott határperek, határkijelölések és határigazítások során sok helynév került szóba, amelyeket megörökítettek a jegyzőkönyvek készítői. Alábbiakban ABC-be rendezve felsorolom azokat a helyneveket, amelyeket XVI-XVII. századi iratok örökítettek meg Oroszhegy felső határából, az Oroszhegygel

²¹² KÁL. UTJ. II. 5. 7-10.

²¹³ KÁL. UTJ. II. 6. 297-302.

szomszédos szentkirályi és farkaslaki havasi területekről, valamint a havasalji falvak "második" határainak tájékáról.

A helyneveket általában XX. századi írásmóddal szerepeltetem. Kivételt képeznek azok a nevek, amelyeknek korabeli ejtésmódja vitatható lehet. Ezeket valamelyik előfordulásuk betűhő alakjában, idézőjelben vettem föl a listára. A nevek után idézőjelben korabeli ragozott alakváltozatok, zárójelben a legjellemzőbb megörökítési időpontok és a legfontosabb előfordulási helyek szerepelnek.

- Aklos*, "oklosra ieëve ala", (1599 - USZO. III. 119.), "Aklos megett való bükben", (1609 - KÁL.UTJ.II.4.H.19.75-90)
- Aklos karéja*, "föl Aklos Kareaigh", (1608 - KÁL.UTJ. II.4.B.39.)
- Békás patak*, (1600 - USZO. III. 200.)
- Bencéd szállása*, "Benched zallasa", (1599 - USZO. III. 109.)
- Bogárfalui szállás*, "Bogartfalui zallas mellé", (1599 - USZO. III. 117.)
- Csorgó patak*, "az Chorgo patakan felliel", "Chorgos patakigh", (1600 - USZO. III. 1999-200.)
- Csorgóskút pataka*, (1599 - USZO. III. 111.)
- Demeter mocsara*, (1592 - USZO. II. 91.), (1609 - KÁL. UTJ. II. 4. H. 19. 77., 84.)
- Eger Taplocza*, (1599 - USZO. III. 119.)
- "*Eled laposa*", (1599 - USZO. III. 111.)
- "*Eled moczara*", (1612 - KÁL. UTJ. II. 5. 3. 7.)
- "*Eled pataka*", "Elied patakaigh", (1594 - SzO. VIII. 342), (1600 - USZO. III. 200.)
- "*Elied sorka*", (1600 - USZO. III. 200.)
- Fancsali fenyő*, (1592 - USZO. II. 74)
- Fancsali Lőrinc tanorokja*, (1592 - USZO. II. 85.)
- Fancsali Nyulád*, (1592 - USZO. II. 74.)
- Fancsali út*, (1592 - USZO. II. 84., 85.)
- "*Fanczialj Vez*", "Fanchjalj wezek", (1592. USZO. II. 85., 74.)
- Fenyőcsőtört*, "Fenjewchieoteort", (1594 - SzO. VIII. 323.)
- Fenyőszél*, "Fenjeö Zelre", (1599 - USZO. III. 111.)
- Farcád megyéje szállása*, "Farczad megeje zallasaigh", (1599 - USZO. III. 112., 115.)
- Farczád szállása*, *Farcadi szállás*, (1594 - SzO. VIII. 323., 342., - USZO. III. 111., 117.)
- Farkaslaki gyepü*, (1594 - SzO. VIII. 342.), (1600 - USZO. III. 198.)
- Fejedelem havasa*, (1592 - USZO. II. 99.)
- Fejér-Nyikó*, "oda fel Feier Nikoba", (1600 - USZO. III. 195.), "Feierniko kett felit" (1600 - USZO. III. 198.)
- Fekete Pálné*, "az Fekete Palne neuý helj", (1599 - USZO. III. 109.), "Fekete Pálnének is ellene mondunk", (1594 - SzO. VIII. 341., 342.), "Fekete Palne neuý tartomanj megett", (1595 - USZO. II. 209.)
- Fekete Pálné pataka*, (1594 - SzO. VIII. 342., 343.)
- Fernikó* (Vö: Fejér-Nyikó), "Fer Nikon is által", (1600 - USZO. III. 200.), "Fernikóig be", (1594 - SzO. VIII. 342.), "Ferniko", "Feriko", (1599 - USZO. III. 111), "Ferniko", (1600 - USZO. III. 197.)

- Fernikó ága*, (1594 - SzO. VIII. 342.), "Ferniko Agharol", (1599 - USZO. III. 115.)
Hajnal kapuja, "az Hajnal Kapuianak melliet hínak", (1592 - USZO. II. 98.)
Halom, "az Halom vetésre", (1594 - SzO. VIII. 342.), "fel a' Halomra", (1599 - USZO. III. 111.)
Halom havasa, "Halom Hauasat", (1599 - USZO. III. 112.)
Halom pataka, (1599 - USZO. III. 111.)
Hasábfa majorháza, (1594 - SzO. VIII. 343.), "Hasab Fa majorhaza mellett", (1599 - USZO. III. 111.)
Hegyi Bálint szénafüve, (1612 - KÁL. UTJ. II. 5. 3. 7.)
Havasalja, "Hawas Allia", (1592 - USZO. II. 84.)
"Hawasba Jaro Uth", (1599 - USZO. II. 66.)
Hideg aszó, "az Fekete Pálné pataka be esik Hideg aszóba", (1594 - SzO. VIII. 342.)
Hosszú mocsár, (1594 - SzO. VIII. 342.)
Iknýéd (Üknýéd) oldala, „Iknjed oldala”, (1608 - KÁL.UTJ. II. 4. B. 39.)
Ilid pataka, "az Chorgos patakan, melliet mas newel Ilied patakanak is hinak", (1600 -USZO. III. 202.)
Ilid sarka, "Ilid sorka", (1600 - USZO. III. 201.)
"Ilid sorka mezeje", (1600 - USZO. III. 201.)
Ilkei (ülkei) szállás, "Ilkej zallas", (1592 - USZO. II. 85, 1599 - USZO. III. 111.)
Kápolna, (1592 - USZO. II. 92.)
Kápolna mezeje, (1592 - USZO. II. 84.)
Kápolna ösvénye, "Közep Rezben az Kápolna eösvenie mellett", (1592 - USZO. II. 90.)
Karácsony mocsara, "Karacson moczara", (1612 - KÁL. UTJ. II. 5. 3. 7.)
Két lázad, "Két Lazara", "Ket Lazadrol", (1599 - USZO. III. 111.)
Kiság pataka, (1594 - SzO. VIII. 342.)
Kis bükk, "Kws Bik", (1592 - USZO. II. 77.)
Kis kun mező, "Kis Kun Mezeore", (1592 - USZO. II. 74.)
Kis Péter mocsara, (1592 - USZO. II. 85., 90.) Vö.: Péter mocsara!
"Komlós Vez", "Komlós Wezigh", (1600 - USZO. III. 199.)
Kő aszó part, (1592 - USZO. II. 86.)
"Közep Rez", (1592 - USZO. II. 74.)
Küküllő, "az Küköllön tull", (1569 - USZO. I. 15.), "Kikelöbe", (1594 - SzO. VIII. 342.), "az Kukölleöigh", (1617 - KÁL. UTJ. II. 6. 118.)
Küküllőnek Gyergyó felől való felében, (1569 - USZO. I.15.)
Küküllőnek más felől való része, (1569 - USZO. I. 15.)
Küküllőn túl való havas, (1569 - USZO. I. 15.)
Lengyelfalui szállás, "lengelfalui zallasnak", (1599 - USZO. III. 115.)
Nagy bükk fa, "Nagj Bwk Fa", (1599 - USZO. III. 111.)
Nagy ellető, (1594 - SzO. VIII. 342 - Elírva!), "Nagj elleteöre", (1599 - USZO. III. 111., 118.), "Nagj elleteön", (1617-KÁL. UTJ. II. 6. 118.)
Nagy hágod tető, "Nagj Hagod teteoteol", (1592 - USZO. II. 74., 85.)
Nagy nyíres, (1594 - SzO.VIII. 343.) – Vö.: Nyíres!
Nagy nyíres mezeje, "Nagj nires mezeie", (1612 - KÁL. UTJ. II. 5.3.7.)
Nagy Taplocza, (1594 - SzO. VIII. 343.) Vö.: Taplocza

- Nagy völgy oldala*, "Nagi völgi oldala", (1608 - KÁL. UTJ. II. 4. B.39.)
- Nyíres*, (1594 - SzO. VIII. 342.), "Nyresre", "Nyres zellen", "Nyresigh", "Nyres neuý tartomanjira", (USZO. III. 109., 111.)
- Nyíres mezeje*, "Nyres mezejen", (1595 - USZO. II. 209.)
- Nyulád*, "Nyulad", (1592 - USZO. II. 73., 74., 99., 1599 - USZO. III. 111., 1609 - KÁL. UTJ. II. 4. H. 75)
- Oroszhegyi büikk*, "Orozhegj Bik", (1592 - USZO. II. 85.)
- Oroszhegyi gyepü*, "orozhegy gyepwhez", (1600 - USZO. III. 199.)
- Ország havasa*, "Orzag Hawassa", (1592 - USZO. II. 73., 74.), "OrzagH Hauassa", (1599 - USZO. III. 119.)
- Ország út*, "orzag utá", (1612 - KÁL. UTJ. II. 5. 3. 7.)
- Péter mocsara*, "Peter mocziara", (1592 - USZO. II. 91.)
- Szencsed*, "Zenched", (1599 - USZO. III. 115., 118.)
- Szencsedbe menő út*, (1599 - USZO. III. 113.)
- Szencsed mezeje*, "Zenczed mezeie", (1617 - KÁL. UTJ. II. 6. 118.)
- Szencsed pataka*, (1612 - KÁL. UTJ. II. 5. 3. 7.)
- Szencsed sarka*, "Zencied sorka", (1594 - SzO. VIII. 343.)
- Szentléleki szállás*, "zentleleki zallas helj", (1599 - USZO. III. 118.)
- Szentléleki út*, (1594 - SzO. VIII. 342.)
- Szentkirályi fenyőszeg*, "zentkiralj fenyeo-szegh", (1592 - USZO. II. 85.)
- Szentkirályi út*, (1592 - USZO. II. 86.)
- "Zentkiralj Vez"*, (1592 - USZO. II. 86.)
- Székely aszó*, "Szekelj Aszo", (1592 - USZO. II. 91.)
- Székely aszó mezeje*, "zekelj Aszo mezeje", (1592 - USZO. II. 92.)
- Székely aszó pataka*, "zekelj Aszo pataka", (1592 - USZO. II. 74., 85., 86., 1599 - USZO. III. 116., 1609 - KÁL. UTJ. K.4. H. 19. 85.)
- "Szekelj Aszo Vez"*, (1592 - USZO. II. 93.)
- Taplocza*, (Toplocza alakban is!), (1599 - USZO. III. 109., 111., 115., 116.)
- Tartod nyaka*, (1594 - SzO. VIII. 342.)
- Ugron kútja*, "Ughron Kuttia", (1594 - SzO. VIII. 343., 1599 - USZO. III. 109., 118., 1612 - KÁL. UTJ. II. 5. 3. 7., 1617 - KÁL. UTJ. II. 6. 118.)
- Varság*, (1594 - SzO. VIII. 342.)
- Varság töve*, (1594 - SzO. VIII. 342.)
- Vágott út*, (1594 - SzO. VIII. 342.), "Ouagott út", (1599 - USZO. III. 111.)
- Vágott út tartománya*, (1612 - KÁL. UTJ. II. 5. 3. 7.)
- Veres Máté nevű hely*, (1594 - SzO. VIII. 342.)
- Veres patak*, (1594 - SzO. VIII. 342.)
- "Wesz"*, "az Weszen alol", (1600 - USZO. III. 199.), "Veszben", (1609 - KÁL. UTJ. II.4. H. 19. 84.)
- "Vez"*, (1592 - USZO. II. 81., 83.)
- "Vez mező"*, (1592 - USZO. II. 97.)

A HAVASOK HASZNÁLATA ÉS A HAVASI SZÁLLÁSOK A XVI-XVII. SZÁZADBAN

A szállás fogalma

A havasok hasznvétele a XVI. század közepétől történeti forrásokkal igazolhatóan - gyaníthatóan azonban korábban is - hozzátartozott a havasalji falvak mindennapi életéhez. A magas hegyek lábainál fekvő helységek népe a havasokba járt épületfáért, tűzifáért, zsendélyért, feldolgozni való fáért; a havasokban legeltette lovait, szarvasmarhát, juhait, kecskéit; a havasi makkon hízlalta sertéseit; a havasi erdőkből irtott újabb és újabb kaszálókat, szántóföldeket. A távoli havasok bármiféle használata csak úgy volt lehetséges, ha a havasokban tartózkodó emberek telepeket, telephelyeken felállított épületeket hoztak létre maguk és állataik számára. A havasi telep lehetett hevenyszve összeállított kaliba; mozgatható, arrébb költöztethető eszténa, "kosár"; mezei szénatartó; gondosan megépített csűr, amely mellé kis faház is kerülhetett. A havasi telephelyet, bár nevezték *akolnak*, *eszténának*, *kosárnak*, *majorklaknak* is, a XVI. századtól összefoglalóan jobbára a régi magyar *szállás* szóval jelölték.

A XVI-XVII-XVIII-XIX. századi udvarhelyszéki nyelvhasználatban, miként a Kárpát-medence más tájainak magyar nyelvhasználatában is, a szállás szó egyszerre, egyidőben többféle dolgot jelentett. Ezért, ha történeti forrásban a szállás kifejezésre bukkanunk, érdemes alaposan tanulmányoznunk a sokféle jelentésű szó szövegkörnyezetét.

A XVI-XIX. századi udvarhelyszéki írott forrásokból, elsősorban perszövegekből a szállás szó alábbi alapjelentései bogoizhatók ki:

1. *Városi-falusi ház, lakás* jelentés. 1590. évi fiatfalvi vallomásban fordul elő: "*Georgy uram hazaban vissza szalla, mint hogy az eleött is ott volt szallasa, lakassa.*"²¹⁴ 1595-ben perlekedő, verekedő, egymás házát háborító udvarhelyi lakosok perében vallották: "*jeöve oda zallasomra fegjveres kezzel.*"²¹⁵ Ebbe a jelentésbe belefér az alkalmi városi, falusi megszállás, az ideiglenes tartózkodási hely, a bérelt lakás, az "Unterkunft"- értelmű vendégszállás jelentés is. Két példa 1597-ből: "*mert Bekesj Janos Vram hazanal tart Zallast Teövissen.*" (Bikafalva). "*Az I. nallam tart uala zallast.*" (Farkaslaka).²¹⁶ 1596-ban Medeséri Lörinc Péter Kadicsfalván járván meglátogatta rokonát, Tibold Antalné, akinek házában bort is mértek. Az asszony a "kis erebbe" vetett neki ágyat. Az egyik italozó kadicsfalvi lakos rátört a pihenő férfira és megverte. A sértett panaszában szerepel a "*zallasomra jött, az ajtót betörte*" kifejezés. A verekedő kadicsfalvi védekező szavai szerint tette nem "*házra menés*", hiszen az épület kocsmá, ahova bemehetett, és a panaszkodónak ott "*sem hazat, sem zallasat nem tuttam, sem tudom*". A sértett válaszában nyelvészeti fejtegetésnek beillő magyarázatot olvashatunk: "*Az hol mondgia, hogy nem volt*

²¹⁴ USZO. I. 132.

²¹⁵ USZO. II. 211.

²¹⁶ USZO. II. 321., 334.

zallasom, mindgiart zallasa embernek az, holott megh zall, lefekszik s agia uagion".²¹⁷

Utóbbi jelentés megfelel a szállás szó legjellemzőbb, legismertebb köznyelvi jelentésének.

2. *Földterület, birtok, szállásföld* jelentés. Nem idegen a magyar nyelvhasználatból, hiszen a XVII-XVIII. században az Alföldön is neveztek földterületet, pl. kaszálót szállásnak.²¹⁸ A fölöttébb homályos adatokból feltételezhető, hogy egy-egy falu távoli havasi birtokát, vagy annak egy-egy kiirtott darabját nevezték szállásnak. Ilyenfajta havasi terület, földdarab jelentés húzódhat meg a földrajzi névvé merevült "ilkei szállás", "lengyelfalvi szállás", "farcádi szállás", stb. kifejezések némely előfordulása mögött is. Néhány példa:

"*Nywladot az orozhegiek nemelliek az fanczialiaknak attak zallasnak*". (1592 - Blasius Farkaslaki, Kisfalud)²¹⁹

"*Migh az fejedelem zamara el nem foglaltak uala ott az tartomant, addigh mý zallasunk uala ott az Taplocza mellett, az orozhegiek es lengyelfaluik két felöl vettek zallasokkal*." (1599 - Joannes Fodor, Ilke)²²⁰

"*Voltam az lengyfalui zallasba regen batiaimmal ifiú koromba ghernie faierth*". (1599 - Joannes Czender, 65 éves, Szenttamás)²²¹

"*Mikor az warhoz ualo jspan valek, jeöttem en ide fel...kerdeztem en az helieket, ki melj falu hatara volna, az orozhegiektöl: eö magok megh neveztek, ki melj falu zállása, megh nevezte az bogartfaluj, lengyfalui es farcadi zallast*". (1599 - Farcadi Jakab Miklós)²²²

"*az fanczialiak zallas helieknek fat azaltak*". (1592 - Valentinus Lazló, Szentistván)²²³

"*Mondgiak, hogj ember emlekezetiire mindenkor eö birodalmok lett volna, de hataroknak, lengyfalui hataroknak eök sem mondgiak, sem mondhattjak is. Az njluan lehet kegielmeteknél, hogj az zallas embernek nem eöreksege, nem saiattya*". (1599 - oroszhegyi kollektív válaszbán)²²⁴

"*Orozhegi Mate Istwan teot volt tilalmat Ilke falwa ellen valamj szallas veget, kj vagion az erdeon. Capitanj Vram megh zabadtia az ilkeieket az zallasban, az kit birtanak mindenekben*". (1591)²²⁵

"*Az mi az havas avagy zallas dolgát nézi*". (1612 - Lengyelfalva kollektív vádiratában Oroszhegy ellen)²²⁶

3. *Legeltető, makkoltató pásztorok, zszindelyfaragó erdőmunkások enyhelye, telephelye, vagyis pásztorszállás, famunkás szállás* jelentés.

²¹⁷ USZO. II. 268-269.

²¹⁸ BÁRTH János 1996. 108., 110., 113.

²¹⁹ USZO. II. 78.

²²⁰ USZO. III. 116.

²²¹ USZO. III. 120.

²²² USZO. III. 116.

²²³ USZO. II. 82.

²²⁴ USZO. III. 109-110.

²²⁵ USZO. I. 226.

²²⁶ KÁL. UTJ. II. 5. 8. (1612).

Miként az Alföldön, Erdélyben is rengeteg adat tanúsítja a közösségi pásztorok közlegelőn, közerdőben készített ideiglenes telephelyének hajdani szállás elnevezését.²²⁷ Alföldi vonatkozásban már településnéprajzi közhelynek számít, hogy a pásztorszállás nem tekinthető a magyar tanya ősenek.²²⁸ Ugyanez mondható el az erdélyi havasok pásztorszállásairól is. A XX. századi hegyi tanyák nem a közerdők pásztorszállásaiból nőttek ki. Ennek tudatában érdemes olvasnunk a XVI-XVII. századi pásztortelepek szállás adatait!

Ugyanebbe a kategóriába tartoznak azok a szállás megnevezések, amelyek a famunkákat végző, pl. zsindelet készítő erdei munkások telephelyeire vonatkoznak.

Néhány példa:

"*az Keözep Rezben maknak jdeyen szallas heliek volt az fanczaliaknak*". (1592 - Stephanus Demyen, Szentkirály)²²⁹

"*Az Vj Kosaron felljel az vi feleöl az melj o-Kosar helj uagion, tudom, hogy regj jdőbe az lengelfaluiak zallas helek volt maknak idejen...*" "*Lengelfalui Demeternel eöt esztendőt laktam az jdeöben, es az fia Demeter Janos egj erez fat is faragott uala ott abban az regi zallas heljben, honnan hoztak uala hasza*". (1599 - Balázs Demeter, Gyepes)²³⁰

"*az war kezdete előtt is Mihaly Benedek eörizte az lengielfalui diznot, Nagy Elletön innet ott wolt az berczechken zallasok*". (1600 - Hegyi Lukács, Szentlélek)²³¹

"*Nyresen beleöl, ...egizer maknak dijan tartiak uala a' lengelfaluiak diznajokat, az patak mellett kjlljel, Nyres feleöl az patak martian vala zallas heljek*". (1599 - Joannes Lazlo, Farkaslaka)²³²

"*eöriztem a' lengelfalui zallasban...a' diznoth*". (1599 - Franciscus Fanchali, Szombatfalva)²³³

"*A Tiboldi Zentkiralj dizno egjütt járt, egj szallasba hált*". (1609)²³⁴

"*Nem tudom az egj zallasoknak teöbbit az lengelfaluiaknak, de abba nem szallottak most. Azért abbul a' zallas heljből a' migh el ertek el jartak diznajokkal, a' lengelfaluiak bekessegeessen bírtak, de zallas heljek nem volt ott, hanem az mostani puzta zallas heljeből jartak ki*". (1599 - Damianus Tamás, Bogárfalva)²³⁵

"*Thudom, hogy az Szeles Kútnál valánk szallason ket falka juual. Én eggik falka juual valék kwleon: mikor én oda mentem volna az zallasra,...nincz ott az Ronczj Istvan zolgaia Janos, s Salamon, Mark Mihalj zolgaia az zallason, el*

²²⁷ Rugonfalvi Kiss István a székely nyelv szállás szavát a pásztorszállással azonosította. (RUGONFALVI KISS István 1939. I. 112.)

²²⁸ BÁRTH János 1996. 100-101. - Sajnálatos, hogy Szabó István valószínűleg megfelelő információk híján a hegyi szállást a havasi pásztoréptménnyel azonosította. Így természetes, hogy elhatárolta az alföldi tartozékanyától, amely magánbirtokon alakult paraszti telephelyként jött létre. (SZABÓ István 1960. 140.)

²²⁹ USZO. II. 85.

²³⁰ USZO. III. 117.

²³¹ USZO. III. 146.

²³² USZO. III. 112.

²³³ USZO. III. 111.

²³⁴ KÁL. UTJ. II. 4. H. 19. Tibold - Szentkirály pere.

²³⁵ USZO. III. 118.

mentenek onnét valahowa, Mathe az Ferencz János pasztora volt eddigh az juual, eo hajtotta be is az zallasra. Én tüzet rakék az zallason". (1591 - Sonaj Thamas)²³⁶

A fancsaliaknak..."az Kapolna Mezeien beleol ...is volt szallas heljek...bírták, esztena heliek is vagion ott. Az Fenywbwl...fát hoztanak oda, es ott czinaltak sendelt, mint az eöweken, vgan ott fel vagdaltak." (1592 - Stephanus Demyen, Szentkirály)²³⁷

"ez mostani fanczaliaknak eleiek, attiók, ezek twdom hogj sendelt is czinaltak Nywladban es szallasokban haltam is juhual vellek. Az Keozep Rezben twdom, hogj diznaioknak szallasok vagion". (1592 - Gregorius Nagy Bodó, Szentkirály)²³⁸

"Laktam Pal Balintnal Orozhegben, jartam wneo barommal az Nywladban, talatam fanczaliakat, hogj kalibajok volt, sendelt czinaltak". (1592 - Georgius Gellérd, Farkaslaka)²³⁹

Természetesen a havasi pásztortelegekről, famunkás enyhelyekről szólva a történeti források megfogalmazói használták a szállás kifejezést. Előfordult, hogy perbéli tanúk a szállás szó helyett *eszténát, kalibát, aklot, majorházat, kosarat* emlegettek. Jellemző az azonos jelentésű kifejezések keverésére egy 1599. évi abásfalvi, vagyis kutatott területüinktől némileg távol eső, de mégsem idegen adat: "Gal Pal... maior hazat chinalt uala rah". Néhány sorral odébb: "Gal Pal eztenat, juh zallast chinala ez peres földre".²⁴⁰ Valószínűleg a havasi állattartás emléke a Szentkirály határában és a vele érintkező oroszhegyi Nyulád térségében 1592-ben és 1609-ben emlegetett *Aklos* helynév.²⁴¹ A *majorház, esztena, kosár, kaliba* kifejezések a XVI-XVII. században gyakran szerepeltek a XVI-XVII. századi valloásokban.²⁴²

²³⁶ USZO. I. 312. - A történet nehezen lokalizálható. Valószínűleg nem az általam vizsgált havasi területre vonatkozik, de messze sem esik attól. Mindenképpen Udvarhelyszékre vonatkozik.

²³⁷ USZO. II. 85.

²³⁸ USZO. II. 84.

²³⁹ USZO. II. 80. - Sajnos a szövegből nem derül ki, hogy a zszindelycsináló fancsaliak egy családi magánirtáson dolgoztak-e, vagy közterületen állítottak kalibát a zszindelycsinálás idejére. Ezért az adatot itt szerepeltetem.

²⁴⁰ USZO. III. 137.

²⁴¹ USZO. II. 66., 134-135., - KÁL. UTJ. II. 4. H. 19. 75-90.

²⁴² 1599-ben többször emlegették a "Hasábfá major ház" oroszhegyi helynevet. A kifejezésben a majorház nyilvánvalóan egy hajdan ott állt juhtartó telep építményeire utal. (USZO. III. 112.). Valentinus Sándor szentléleki tanú vallotta 1592-ben az oroszhegyi Nyuládról: "Minekeonk egj nehanizor volt az orozhegiekkel major hazunk abban az heljben; az orozhegiek vittek beleie". (USZO. II. 78.) 1595-ben vallotta Paulus Tóth oroszhegyi lakos egy gyilkossági perben: "Úgj vegezönk egjmassal, mikor el valank egjmastol gomba keresni, hogj megh varjuk egjmast az maior haznal" (USZO. II. 209.) A szentlélekiek szencsedí juhtartó telepéről vallott 1617-ben Birtalan Lőrinc oroszhegyi drabant: "tartottak maior hazatis raita". (KÁL. UTJ. II. 6. 118.) - 1592-ben Nyulád perében vallotta Lukás Nagy szentkirályi lakos: "Megh az zekelj zabadsaghnak jdein... az fanczaliaknak es ilkeieknek esztenaioi is vala Nyuladon". "...holott az ilkeiek tartiak vala juhokat, melj helien az orozhegiek ell hantak vala az ilkeiek esztenaioikat" (USZO. II. 84.) - Egy 1599. évi Oroszhegy és Lengyelfalva közti perben többször emlegettek havasi "kosarat" állattartó hely értelemben: "Az melj kosarat mutatának ma az orozhegiek, hogj az lengelfaluiak chináltak uolna ez eztenedöbe, nem ott uala annak eleödite eö nekik zallas heljek". (USZO. III. 111.) "...egjzer az Taplocza zelben vala egj kosar, affeleöl azt mondgiak vala, hogj lengelfalui kosar" (USZO. III. 115.) Egy évvel később, 1600-ban vallotta Oroszhegy és Farkaslaka perében Zondi István szentkirályi lakos: "Az Chorgos patakon felliel a hon most az orozhegyek kosari wagtak wolt, a mellet eztenaioikat tudom, hogj wolt az orozhegyeknek." (USZO. III. 202.) A XVI. század közepére, sőt a század közepe

4. *Magánbirtoklású havasi irtáson létrehozott paraszti telephely* jelentés. Témánk szempontjából ez a jelentés a legfontosabb, mert az efféle magánbirtokon létrehozott szállások tekinthetők a hegyi tanyák őseinek. Bármilyen furcsa, példát nehezen idézhetünk, mert amikor kifejezetten családi gazdasági telepekről volt szó a korai perekben, a tanúk valami fatális véletlen folytán a szállás kifejezést ritkán használták. Pl. 1592-ben, amikor Oroszhegy és Fancsal Nyuládi perében rengeteg szó esett a fanciesaliak nyuládi irtás eredetű telepeiről, a tanúk részletesen elmondták, hogy mit csináltak a fanciesaliak egy-egy szálláson, de valahogy a szállás szó egy-egy családi telep esetében nehezen került szóba. Inkább az *irtás*, *aszalvány*, *szénafű* kifejezést használták, amelyen kaliba és többféle állattartó, szénatároló épület állt. Ezeket a vallomásokot alább részletesen bemutatom. Itt csak olyan vallomásokot idézhetek, amelyekben a fanciesaliak nyilvánvalóan egyenként is szállásnak hívták, magánbirtoklású telepeiről általánosságban szóltak a tanúk:

"*Fanchialiak bírtak Nywladot. Lattam, hogy szenat raktak be benne, szallasokat is tudom benne*". (1592 - Petrus Bereczkj, Szentkirály)²⁴³

"*Nywladban zallas helieket twdom fanczialiaknak*". (1592 - Valentinus Szentkirályi, Szentkirály)²⁴⁴

"*Kazaltam es fat is azoltam Nywladban az gazdamnak. Az szenat ott keolteotwkw ell télben. Sendelt is czinaltunk ott szallaswnkban*". (1592 - Valentinus Hegy, Bikafalva)²⁴⁵

A fenti, magánbirtoklású irtásföldön létrehozott szállásokra vonatkozó adatok valójában akkor kelnek életre, ha alább, a szálláshasználat bemutatása során idézem majd a mindennapjaikra vonatkozó, de jobbára a szállás szó előfordulása nélkül fogalmazott adatokat.

A szállás szó fentebb bemutatott négyféle jelentése közül témánk szempontjából most a 2., 3., 4. jelentés a figyelemre méltó. Ez a három jelentés azonban a XVI-XVII. századi tanúvallomásokban több esetben összerosódik. Csak alapos elemzéssel, a szövegkörnyezet aprólékos tanulmányozásával választható szét. Valószínű azonban, hogy esetenként nemcsak a szó jelentése az összerosódó, hanem a mögötte meghúzódó tartalom is. A szállástartás formái, az alföldi, különösen az ártéri területekhez hasonlóan, a havasokban sem lehettek mindig kristálytiszták, játszi könnyedséggel típusokba sorolhatók. Különösen sok átmenet lehetett a pásztorszállás, a közösségi szállástartás és a magánbirtoklású irtások családi szállásai között. Gondolok itt a 2-3-4-5 gazda társulásával létrehozott gazdaközösségek, legeltető közösségek szállásaira, az egymás közelében irtott magánirtások családi szállásainak füzérszerű láncolataira. Mindezt komplikálja az

előtti évtizedre nyúlt vissza Szász Mátyás ilkei lakos vallomása: "*az fanczialiak, ilkejek egjwrt tartottak Koezep Rezben diznaiokat kosarban, ennekeleotte 50 ezendeouel is mak jdyen*". (USZO. II. 95.). A "székely szabadság idejére", 1562 előttre emlékezett Balázs Demeter gyepesi lakos is 1599-ben: "*Az Vy Kosaron felljel az vt feleöl az melj O Kosar helj uagion, tudom, hogj regj ydöbe az lengeljaluiak zallas helek uolt maknak idejen, es onnan minden fele, mind az Vy Kosar fele, mind az Taplocza meghe, mind pedigh tul az Ughron kutia fele ualanigh el erth marhajok, zabadon birtak*". (USZO. III. 117.)

²⁴³ USZO. II. 83. – „A szénát raktuk be” kifejezés nyilvánvalóan azokra a családi telephelyekre vonatkozik, amelyekről más vallomásokban oly sok szó esik.

²⁴⁴ USZO. II. 87.

²⁴⁵ USZO. II. 89.

emlékező vallomástevők nagyvonalúsága, hiányos emlékezete, nyelvi pontatlansága, a per kimenetele érdekében felerősített esetleges tendenciózus törekvése.

Az irtás

A családi birtoklású havasi szállás alapjának az *irtás*, az irtott kaszáló és az irtott szántóföld tekinthető. Természetesen, nem minden irtáson keletkezett szállás, de szinte valamennyi családi birtoklású állattartó - szénatermelő - földművelő havasi szállás erdei irtáson jött létre. Következésképp, a szálláshasználat bemutatása előtt ki kellene térnem az irtás kérdéskörére, elsősorban birtokjogi vonatkozásaira és technikáira, illetve mindezek változásaira. Ez azonban olyan hatalmas téma, hogy kitölthetné egy önálló könyv kereteit. Úgy gondolom, hogy az irtás kiterjedt kérdéskörének részletes taglalása nem e tanulmány feladata. Néhány adatot azonban idézek a hajdani havasi irtások világának felvillantására.

Imreh István találó megfogalmazásával szólva a faluközösség aszerint ítélte meg az irtást, hogy *ki, mikor, hol és milyen célra* szakított ki magának területet a közösség erdejéből.²⁴⁶ Természetesen, a XVI. századtól a XX. századig sokat változott a természeti környezet, fogytak az erdők, szigorodtak az erdővédő törvények. Következésképp, az irtás lehetősége csökkent, szabadsága korlátozódott, társadalmi és jogi megítélése egyre kedvezőtlenebbé vált. Nyilvánvaló azonban, hogy egy bizonyos időpontban, például a XIX. század elején más megítélés alá esett a belső határ lecsökkent területű erdejének irtása és a végtelennek látszó havasi erdők egy részének kaszálóvá alakítása. Ugyanazért a tevékenységért egyik helyen kemény büntetés, a másik helyen kimondatlan vagy kimondott dicséret járhatott.

Némi általánosítással azt mondhatjuk, hogy Oroszhegy havasi erdőterületein és a többi szomszédos havasalji falu közhavasain a XVI-XVII-XVIII-XIX. században a közösség tudtával végzett irtás megbecsült, elismert tevékenységnek számított.

1592-ben Balázs Márton szentkirályi lakos pert indított az ugyancsak szentkirályi Fábíán István ellen egy irtásföld birtoklásáért. A földet valaha a felperes nagybátyja, Domokos Mihály irtotta az Oroszhegygel szomszédos Szentkirály határában a *Pap Cihere* bércén, illetve más megfogalmazás szerint a *Kosár Cihere* dombján. A kis területű, kb. 1 holdas irtást Domokos Mihály halála után, 1572 táján, örökösaitől megvette Fábíán István három véka búzáért és egy kenyérért. Tovább irtotta a környező erdőt és három holdásra növelte az irtás területét.

Tanulságos idéznem a per főszereplőinek és tanúinak néhány megfogalmazását: "*az mi kiczin foglalassa Domokos Mihaljnak ott volt, azt én megh veottem... arwaitul. Ezt a falw erdeiebwł foglalta volt; megh eddigh mi nallwnk szabad volt eladni az ki az falwiebul foglalt. Seott az mellett ahoz mi nagiot eppitetteonk hozza az falw erdeiebul: meg is ganeioztam, vagion száz szekér ganey rajta*". "*Azt én nappal éppítetem nem eyen, mind eddig sem ellenzettek rolla*". (Fabian István) Az irtás megnagyobbítását is az eredeti foglaló kezdeményezte a kiirtandó fák gyűrűzésével: "*Azt is Vgian Domokos Mihalj foglalta, fejkkel kerulte megh az fayt, ha te irtottad is ki*". (Balázs Márton). "*...fen a teteon kiczdyet foglalt vala Domokos Mihalj, be kertelte vala, ahhoz építe ozton teobbet Fabian Istwan*

²⁴⁶ IMREH István 1983. 199.

keornyw!". (Demeter Péter szentkirályi), "...igen kiczien hely vala az kit Domokos Mihalj foglalt vala, de én azt nem tudom ha fa azalással foglalt-e teobbet vagj nem". (Nagy Lukács szentkirályi); "Damokos Mihalj egj kiczien heliet foglalt vala... kendert is vetet bele". (Badó György szentkirályi)²⁴⁷

Oroszhegy és Szentkirály 1608. évi havasi határperében fontos szerep jutott egy írtásnak, amely a vitatott területen feküdt. A tanúk nagyon eltérően vallottak arról, hogy a szentkirályi Berze Máté, vagy az oroszhegyi Kiss Lőrinc érdeme-e a terület fáinak kiirtása és a föld szánthatóvá tétele. A helyzetet bonyolította, hogy olyan írtásról volt szó, amely egyszer elhanyagolódott, elbozotosodott és tulajdonképpen újra kellett irtani. A munka jól sikerült, mert az erdtől elhódított területen búzát is termesztettek. A sok tanulságos vallomás közül álljon itt Joannes Geörgi oroszhegyi lakos megfogalmazása: "Először az oroszhegyi Kis Balint fia kezdette vala irtani azt az irtást, megh hala, fel veré az bokor, úgy kezdé irtani Kis Leörítz, eö vala benne ekéjével, fejjével ekkorig."²⁴⁸

Irtásra vonatkozó adatok sokasága hangzott el az Oroszhegy és Fancsal között zajló 1592. évi havasi határperben, amikor a Nyulád nevű terület birtoklásának joga volt a tét. Az alábbi idézetek némi ízellítőt adnak azokból a vallomásokból, amelyekben írtásról és az írtások használatáról esett szó:

"Kis Kun Mezeon beleol Keozep Rezben is tudom, hogy Fanczialj Dyenesnek jrtassa vagion, melliet zant vala, lent vett vala bele, kazallia vala is". (1592 - Joannes Cziender, Szenttamás)²⁴⁹

"Vgian ott az Kapolna eoswenie mellett lattam egj jrtast, hallottam mondottak, hogj Dienes Balase". (1592 - Gregorius Kiss Badó, Szentkirály)²⁵⁰

"Laktam Fanczialban, zolga zamaban kazaltam az Nywladban, fat is azaltam megh benne Fanczialj Leorinczj elteben Tanorokban is vagtwt az Nywlad mellet Fanczialj Leorinczjnek egj darab zena fwvet s wgj kazaltuk". (1592 - Michael Nagy, Szentkirály)²⁵¹

"egjczer az fanchialiak megh aszalnak benne egj darabot, az oroszhegyiek ra menenek es el hozak az faiat". (1592 - Georgius Zaz, Énlaka)²⁵²

"Jrtottam Nywladban fanczialj Dyenes Balasnak, senkj nem haborított megh rolla, fakat is aszaltam meg". (1592 - Michael Balasj, Ilke)²⁵³

A XVI. század végi perekben gyakran esett szó *aszalt* fa hordásáról, ami az irtással, illetve a fentebb már említett fa-gyűrűzéssel, körbevágással kapcsolatos. Előfordul az égetéses irtás emlegetése is.²⁵⁴

²⁴⁷ USZO. II. 66-69. - Az ügy előzményei USZO. I 28-29.

²⁴⁸ KÁL. UTJ. II/4. b. 39. 127-130.

²⁴⁹ USZO. II. 92.

²⁵⁰ USZO. II. 90.

²⁵¹ USZO. II. 83.

²⁵² USZO. II. 81.

²⁵³ USZO. II. 97.

²⁵⁴ USZO. II. 85., 86.

Szénátároló - állattartó - földművelő havasi szállások

Fentebb, amikor ismertettem a szállás szó sokféle jelentésének négy csoportját, a negyedik csoportban utaltam a havasi irtásokon létrehozott magánbirtoklású paraszti telephelyekre, a XX. századi hegyi tanyák előképeire. Alábbiakban ezekre a korai tartozéktelepülésekre idézek adatokat, elsősorban az Oroszhegy és Fancsal közötti 1592. évi "nyuládi" perből.²⁵⁵ Természetesen, nem szerepeltetem itt a közerdőben, közlegelőn létrehozott pásztorszállások, makkoltató telepek, favágó szállások, esztenák tengernyi adatát, mivel azok nem tekinthetők tanya-ősöknek.

A vallomásokból idézett szövegek legtöbbször többféle agrárnéprajzi adatot is tartalmaznak. Tematikus rendben haladva elkerülhetetlen lenne egy-egy szöveg többszöri szereplése. Ezért azt a módszert választottam, hogy csokorba szedve felsorakoztatom a legfontosabb szövegeket és utána kísérelem meg néhány tanulság megfogalmazását.

Nyuládban "...*Fanchialj Leorinczj szantat is, kazaltat is vala megh az zabadsagnak ideien ... az Szekelj Aszo patakaigh, az ilkej birodalomigh...*" (1592 - Gregorius Nagy Badó, Zetelaka)²⁵⁶

"*Laktam Fanczialj Lukaczjal Nywladban; kwldeot barommal, vagyon 20 esztendeje, ott tartottam szenan*". (1592 - Jakobus Beczj, Lengyelfalva)²⁵⁷

"*Fanchialj Leorinczj Kis Kwn Mezeon beleol tartotta barmajt szenan tauasszal*". (1592 - Georgius Istwan, Szenttamás)²⁵⁸

"*Fanchialj Leorinczjnek istalloia volt ott, barmait ott tartotta.*" (Nyuládon), (1592 - Antonius Kandó, Ilke)²⁵⁹

"*Nywlad zeleben Fanchialj Leorinczjnek tudom jnnen jrtasat es kertit, meljnek vagion 32 eztendeie miolta bírta. Vgian azon Nywladban hauasi erdei hazat tudom Fanczialj Leorinczjnek es eokreyenek valo arniekat többeknek is, fanczialiaknak feyzeyekkel, tuzekkel való birodalmokat eppiteseket tudom*". (1592 - Martinus Vincze, Lengyelfalva)²⁶⁰

"*Nywladban tudom, hogj Fanchialj Leorinczjnek jrtasa es honoson lakó kalibaja vala, Keozep Rezben Fanczialj Dyenesnek jrtasa,...az fanczialiaknak*

²⁵⁵ USZO. II. 73-99. - A nevezetes perből 1970-ben, tehát jóval az USZO. megjelenése előtt néhány vallomást idézett Imreh István és Pataki József. (IMREH István - PATAKI Tózsé 1970. 177.) Kár, hogy fontos adatok közlését és új kutatási irányok felvillantását tartalmazó írásuk hosszú ideig elkerülte a magyarországi néprajzkutatók és agrártörténészek figyelmét.

²⁵⁶ USZO. II. 84. - a "szabadság ideje" 1562 előttre vonatkozik.

²⁵⁷ USZO. II. 86. - A "laktam" kifejezés itt nem XX. századi köznyelvi jelentéssel szerepel, hanem "átmenetileg tartózkodtam", "szolgáltam" jelentésű szóként fordul elő. A "lakik" kifejezés efféle régies jelentésére sok példát láthatunk a XVI. század végi udvarhelyszéki vallomásokban: "mikor ott laktunk maknak idejen" (1599 - USZO. III. 115.), "én ott laktam marháunkkal egy nehanyszor" (1599 - USZO. III. 115.), "Eleget laktam Nywladban juhwal" (1592 - USZO. II. 79.), "lattam kosarakban laktak ott, barmokat tartottak ott" (1592 - USZO. II. 98.), "Fanczialj Leorinczet is tudgia, hogj Nywladban lakot barommal szénán" (1592 - USZO. II. 93.), "Én is tartam az Fanczialj Ferenczj diznait ott, vvgian ot laktam vellek" (1592 - USZO. II. 94.) - Vö.: UMT. III. 708.

²⁵⁸ USZO. II. 93.

²⁵⁹ USZO. II. 93.

²⁶⁰ USZO. II. 85.

eoseokteol, attioktul marat birodalmok volt; fejzeyekkel, twzekkel eppítettek, vgj bírták. Eokreoket ott tartottak az szenan". (1592 - Ambrosius Pogan, Swkeo)²⁶¹

"Az Koezep Rezt twdom, hogj szantottak, kazaltak az fanczaliak. Az Nywladot is tudom, hogj kazaltak, szenat czinaltak rajta es telbe marhaiokat rajta tartottak, az kik haza nem hoztak. Az Koezep Rezben penigh az szantasban, tudom, hogj Fanczalj Dienes vett vala lent". (1592 - Georgius Bodó, Szentkirály)²⁶²

"Laktam Fanczalj Peternel, kazaltam nekj Nywladban, beraktam ott az szenaiat, telbe hoztam haza." (1592 - Stephanus Gall, Bögöz)²⁶³

"Az fanczaliaknak meneseket Thiboldj Georgiet tartottam Nywladba szenan: nappal agat vagtam, eyel szenat attam nekik". (1592 - Georgius Chiki, Ilke)²⁶⁴

"Menteonk Nywladban fayert vramnak s lattam Fanczalj Lwkazjnak hogj menesit tartottak ott szenan es agon". (1592 - Gregorius Benkeo, Szombatfalva)²⁶⁵

"Mentem zenayert es fayert Fanczali Marton elteben az Szekelj Azon altal az fenywben. Nywladbwl zenat hoztwnk, takartunk, Koezep Rezbwl aszw fat hoztwnk... Nywladban kalibat czinalank, ott laktwnk az barommal, mert en Fanczalj Marton zolgaia voltam: vagon 16 ezendeje". (1592 - Matthias Dienes, Zetelaka)²⁶⁶

"Az elmult ezendeoben laktam Miklos Janosnal Fanczalbán. Kazaltam es fat is azoltam Nywladban az gazdamnak. Az szenat ott keolteottwk ell telben. Sendelt is czinaltunk ott szallaswnkban". (1592 - Valentinus Hegy, Bikafalva)²⁶⁷

Az idézett tanúvallomások legtöbbször nem a per időszakáról, az 1590-es évekről szóltak, hanem 16, 20, 32, sőt 50 évvel korábbi emlékeket elevenítettek föl. Így a segítségükkel kialakítható kép a XVI. század második felére, közepére, az 1562 előtti, sokat emlegetett székely szabadság korára vonatkozatható. Akad olyan vallomás is, amely az 1540-es évek elejére, a középkori Magyarország három részre szakadásának korára vetíti vissza mondanivalóját.

Az 1592. évi "nyuládi" pert Oroszhegy nyerte meg, és Nyulád területe napjainkig oroszhegyi föld lett. Az oroszhegyiek és az oroszhegyi párton álló tanúk szerint korábban is oroszhegyi föld volt, de a fancsaliak fokozatosan behatoltak területére. Kétségtelen, hogy Fancsal helységnek a XX. század elején volt második havasi határa az oroszhegyi területeken túl, Nyulád szomszédságában. Ez a birtoklás, más havasalji falvakéhoz hasonlóan, már a XVI. század második felében is létezett. Így a hatalmas erdőrengetegben a fancsali gazdák könnyen átléptek irtásaiakkal olyan területre, amely az oroszhegyiek felfogása szerint oroszhegyi határnak számított. Mivel havasi erdő volt bőven, az oroszhegyiek évtizedekig túrték a

²⁶¹ USZO. II. 86.

²⁶² USZO. II. 84.

²⁶³ USZO. II. 89. - A "beraktam ott az szénát" kifejezés valószínűleg arra utal, hogy szénatartó épület is állt az irtáson. Ez lehetett egyszerű, egyhelyiséges faépület, de fából ácsolt hatalmas csűr is. Mindkettőre akadt példa a Nagyküküllő felső folyása tájékán a XVIII-XIX-XX. századi havasi szálláshasználatban. - A széna téli hazahordása bizonyára leginkább szekérrel, szánnal történt. A szekér emlegetése: 1592 - USZO. II. 83., Taliga Nyuládon: 1592 - USZO. II. 75. (A havasalji székely falvak nyelvében a taliga a szekér egyik típusát jelenti). A szénát rövid távon összekötve nyálábban (1592 - USZO. II. 96), hosszabb távon lóháton (1592 - USZO. II. 76.) is szállították.

²⁶⁴ USZO. II. 95.

²⁶⁵ USZO. II. 87.

²⁶⁶ USZO. II. 91.

²⁶⁷ USZO. II. 89.

fancsaliak Nyulád-széli, nyuládi haszonvételét. 1592-ben azonban pert kezdeményeztek, amit szerencsésen meg is nyertek.

A fancsaliak több havasalji falu lakóihoz hasonlóan, Oroszhegy területén jártak át, amikor havasi birtokaikra mentek, vagy onnan jöttek. Következésképp, kénytelenek voltak használni az oroszhegyi "vetéskapukat". Sok tanú felemlgette 1592-ben ezt a tényt, többek között a zetelaki Martinus Gergely alias Kovács: "*Thudom, hogj mikor Ozozhegien alol mennek oda fel az fanczaliak, ket vetes kapwn mennek által, de mikor az falwnal mennek, három kapwn által kell mennj*".²⁶⁸ Joannes Mathae farkaslaki tanú megfogalmazása szerint: "...a fancsaliak... "*két vetes kapw által mennek fel Nywladban és egj barom ellen valo kapw által*".²⁶⁹

Több utalásból is kikövetkeztethető, hogy a havasok erdeiben kitaposott szekérutak kanyarogtak. Ezekon közlekedtek a havasok használói. 1592-ben Szentkirály területén emlegették a "*Havasba járó út*" helynevet.²⁷⁰ 1612-ben "*az havasra járó orzagi utián...orozhegi hatarban*" tört ki a verekedés az oroszhegyiek és a lengyelfalviak között.²⁷¹ Ugyanebben a perben emlegették a "*Vagott ut tartomaniat*", amely helynévben a "*vágott út*" kifejezés bizonyára közmunkával kialakított útszakaszra utal.²⁷² A havasi utak bizonyára nem voltak tartósan kihaltak és járatlanok. Erre utal Petrus Menihart ilkei tanú 1592. évi vallomása, amelyben arra emlékezett, hogy egyszer Nyuládon az irtáskaszálót birtokló Fancsali Lőrinc "*hidat csinalt vala egj saros arokra, hogj az szena fwet ell ne jarjak*".²⁷³

Az 1592. évi nyuládi perben névszerint is emlegették azokat a fancsali székely gazdákat, akiknek irtása, gazdasági telephelye, szállása volt a vitatott havasi területen. A megidézett tanúk vallomásai Fancsali Dienes, Fancsali Ferenc, Fancsali Lőrinc, Fancsali Lukács, Fancsali Márton, Fancsali Miklós, Fancsali Péter, Dienes Balázs, Gergely Péter, Miklós János, Péter György és Tiboldi Gergely hajdani fancsali gazdák nevét örökítették meg. Legtöbben talán Fancsali Lukács havasi állateleltető szállását emlegették.

A vallomásokban szereplő fancsali gazdák a falujuktól távoleső erdőkben fák kérgének körbevágásával, "aszalással", égetéssel, illetve az elszáradt fák kivágásával, elhordásával irtásokat hoztak létre, amelyeket fűkaszállásra és részben földművelésre használtak. A szüksésvú vallomásokban szó esett nyuládi irtásterület szántásáról és rajta len természetéről is.

A szántásnál jóval nagyobb jelentősége lehetett a szénakaszálásnak és "szénatarásnak".²⁷⁴ Az elkészített szénát a szálláson "berakták" valamiféle tároló építménybe. Egyes gazdák az otthoni szükségletnek megfelelően lassan hazahordogatták a faluba havasi szénatermésüket. A szállítás az őserdei szekérutakon fölöttébb sok vesződséggel és nehézséggel járt. Bizonyára ezért is választották más

²⁶⁸ USZO. II. 79-80.

²⁶⁹ USZO. II. 81.

²⁷⁰ USZO. II. 66.

²⁷¹ KÁL. UTJ. II. 5. 3.

²⁷² A „vágott út” kifejezést vő.: Téglás Gábor hajdani fejtegetőcivel a *Tatárok útja* egy szakaszának mesterségesen „kivágott”, kimélyített voltáról. (TÉGLÁS Gábor 1895. 315.)

²⁷³ USZO. II. 90.

²⁷⁴ "*Takarám szenat Nywladban Fanczalj Drabant Benedeknek*" (1592 - Antonius Bodo, Szentkirály - USZO. II. 88.)

gazdák azt a lehetőséget, hogy szénájukat a havasi irtáson etessék föl télen és tavasszal állataikkal. A vallomástevők a széna mellett ágot is emlegettek takarmányként. Ezzel a kifejezéssel valószínűleg a lombtakarmányt jelölték.²⁷⁵

A fancsali székely gazdaságok havasi szállásain barom, vagyis nagyállat, pontos megjelöléssel pedig ökör és ló teletetéséről emlékeztek meg az 1592-ben valló tanúk. A vallomástevők következetesen Fancsali Lukács méneséről, Tiboldi Gergely méneséről, Fancsali Lőrinc ökreiről, Fancsali Lőrinc barmairól, vagyis családi állatállományról szóltak. Az állatteletetés és a havasi állattartás családi jellege valószínűleg nem zárta ki mások állatainak befogadását, vagyis a bérért végzett teletetést, legeltetést, makkoltatást. Utóbbira kiváló példákat emlegettek a perbéli tanúk. Matthaeus Seoczj, siménfalvi lakos vallotta: "*Disznaimat tartotta makkon az fanczialj Marton Péter, en nekj fizettem*".²⁷⁶ Gregorius Leorincz malomfalvi lakos is hasonlóképpen nyilatkozott: "*Disznainkat tartotta Fanczialj Lwkaczj az Nywladban makkon. Az medve meg is zaggatott vala benne*".²⁷⁷ Bizonyára kerültek idegen állatok a családi juhalkákba is.²⁷⁸

A legutóbb idézett vallomás, illetve a benne szereplő Fancsali Lukács név azt a gyanunkat ébresztheti, hogy a XVI. század második felében nem mindig határolható el egyértelműen a havasi családi gazdasági telephely és az un. pásztorszállás. A tulajdonos személye összekapcsolhatta őket. Fancsali Lukácsnak ugyanis Nyuládon volt irtáskaszálója, szállása, ahol "barmát", "ménesét" szénáztatta. Ugyanakkor és ugyancsak Nyuládon makkoltatta sertésfalkáját, amelybe malomfalvi gazdák sertései is jártak. Kérdés, hogy a sertésfalka pásztora az egész havasi tartózkodás ideje alatt külön szálláson pihentette-e állatait, vagy pedig használta gazdájának nyuládi szénafeletető, "baromteletető" szállását? Bizonyos időszakokban az utóbbi látszik valószínűnek.²⁷⁹ Mindebből következik, hogy óvatosan kell eljárunk a tanya-ösnek számító családi gazdasági telephelyek és a tanya-előképnek nem nevezhető "pásztorszállások" elhatárolása során. Fentebb, amikor négy csoportba rendeztem a szállás szó jelentésére felsorakoztatott szövegeket a gondos mérlegelés ellenére is kerülhetett oda nem illő szöveg a harmadik csoportba. A XIX. században viszonylag könnyen elhatárolódott a havason létrehozott paraszti gazdasági telephely és a közlegelő, közerdők un. pásztorszállása. Különösen a falu kondájában legelő, makkoló sertések és a "cimboraságok", "esztinatársaságok" közös juhnyájai esetében. A XVI-XVII. századra vonatkoztatva azonban az elhatárolás nehéz, mert a disznó is, juh is nagyrészt családi falkákban járt a havason. Következésképp, a szűkszavú és gyakran felületesen elnagyolt szövegekből nem lehet mindig biztosan megállapítani, hogy ha egy pásztor valamelyik perben hajdani havasi szállásáról,

²⁷⁵ Vö.: PALÁDI-KOVÁCS Attila 1983.

²⁷⁶ USZO. II. 98.

²⁷⁷ USZO. II. 90.

²⁷⁸ A juhok családi jellegű tartására: "*Laktam Orozhegiben Istwan Thamasnal. Thudom, hogj juhait Nywladban tartotta, en teolem az paziornak ennj kvldeor*" (1592 - Gregorius Szaz, Ilke-mindez "Bekes hada", vagyis 1575 előtt történt - USZO. II. 97.)

²⁷⁹ Gregorius Nagy Badó szentkirályi tanú 1592-ben, amikor felsorolta névszerint a legnevezetesebb fancsaliakat, akik Nyuládon szállást tartottak, megjegyezte: "*szallasokban haltam is juhual*". (USZO. II. 84.) Ez az adat talán arra utal, hogy a havason tartott családi juhalkák a rájuk vigyázó pásztossal együtt gazdájuk irtáskaszálón létrehozott gazdasági telephelyén is tölthették az éjszakát.

vagy ha egy kívülálló tanú havasi pásztorok szállásáról beszél, az a szállás valóban településnéprajzi, tanyatörténeti értelemben vett pásztorszállás-e, vagy egybeesett az állatok gazdájának, a pásztor alkalmazójának irtáskaszálón létrehozott havasi családi telephelyével. Az utóbbi lehetőséget semmiképpen nem zárhatjuk ki. Más szóval, a XVI-XVII. század esetében nem minden pásztorszállást sejtető adat vonatkozik valódi, néprajzi értelemben vett pásztorszállásra, és nem minden családi gazdasági telephelynek látszó adat jelent valódi szénafeletető - állattartó - földművelő telephelyet. A pásztorkodás domináns családi jellege miatt a kétféle szállás összemossódhatott, illetve az irtáskaszálón létrehozott családi telephely magába fogadhatta a családi falca pásztorának szállását. Mindez arra int, hogy a kutatónak az átlagosnál is figyelmesebb, alaposabb szövegfilológiai elemzést kell végeznie, amikor XVI. századi vallomásokot tanulmányoz.²⁸⁰

Az 1592. évi per vallomásai alapján megállapíthatjuk, hogy a fancsaliak nyuládi családi gazdasági telephelyein jobbára szolgalegények tartózkodtak kint az állatokkal. Gondozták, etették a rájuk bízott jószágot. Fennmaradó idejükben zsindeletet készítettek, lécet faragtak.²⁸¹

A havasi irtáskaszálókat általában vékony fa rudak felhasználásával bekerítették. Az irtásokon létrehozott szállások néhány épületét megemlítették az 1592. évi per vallomásteveői. A tanúk emlékezete szerint a fancsali gazdák havasi szállásain volt: *kaliba*, *honoson lakó kaliba*, *havasi erdei ház*, *árnyék*,²⁸² *istálló*. A sort valószínűleg megtoldhatjuk a meg nem nevezett csürrel, amelybe a szénát "berakták" és amelynek talán része volt az istálló.

Alföldi párhuzamok. a szállástartó gyakorlat egyetemessége

A XVI. század végi, különösen a fentebb idézett 1592. évi havasi szállástartásra vonatkozó adatok azért fontosak a magyar településnéprajz és agrárátörténet számára, mert a havasalji székely gazdák havasi szállástartó gyakorlatát dokumentálják, és visszavezetik a XVI. század közepéig, a történeti források tömeges feltűnésének kezdetéig. A XVI. századi udvarhelyszéki perekből megismerhető szállás-adatok nagyjából egyidősek alföldi testvéreikkel, a XVI-XVII. századi kecskeméti és nagykőrösi mezei-kert-adatokkal. Mindebből következik, hogy az udvarhelyszéki székelyek magánbirtoklású irtáskaszálókon létrehozott havasi szállásai nemcsak hogy valamiféle mellékhajtásai a magyar paraszti tartozéktelepülések nagy fájának, amelyre ajánlatos figyelni az Alföldre koncentráló magyar tanyakutatásnak, hanem egyidősek a megosztott mezővárosok és falvak településtartozékainak legrégebb alföldi példáival.²⁸³

²⁸⁰ A pásztorkodásra, illetve annak településnéprajzi megítélésére: BÁRTH János 1996. 100-102.

²⁸¹ USZO. II. 86., 89.

²⁸² Az *árnyék* szarvasmarhák számára épített nyitott oldalú fészter, szín, amelynek szalmából, szénából, gabzából, ágakból rakott fedelét faágasok, faoszlopok tartják. Az 1592. évi adat jóval régebbi, mint az EMSZT I. köt. 428. oldalán szereplő 1692-es előfordulás.

²⁸³ Az alföldi tanyafejlődés kezdeteire: MÁRKUS István 1943 - PAPP László 1936 - BÁRTH János 1996 (további irodalommal!) - az alföldi ártéri szállásokra ANDRÁSFALVY Bertalan 1975 - BÁRTH János 1975.

Amikor a XVI-XVII. században Kecskemét és Nagykőrös határában a mezővárosi gazdák kialakították távoli pusztai magánbirtokaikon, "mezei kertjeiken" szállásaikat, a hatalmas alföldi tanyavilág előképeit, illetve amikor az alföldi ártéri tájak parasztjai a mocsári erdők göröndjein, szárazabb földhátjain családi szénafeletető, állatteleltető szállások láncolatait tartották fent, az erdélyi Székelyföld havasalji népe is létrehozta erdei irtáskaszálóin a havasi gazdálkodásához szükséges, *szállásnak* nevezett telephelyeket. Ezek a tények a magyar "szállástartó gondolat" életképességét, nélkülözhetetlenségét és egyetemességét tükrözik. Az alföldi korai mezővárosi tartozéktanya, az alföldi ártéri szállás és a hegyvidéki havasi szállás ugyanannak a nagymúltú gazdálkodási és településszervezési gyakorlatnak a különböző formái, amelyeket alapvetően az ökológiai viszonyok, valamint a velük összefüggő gazdálkodási módok határoznak meg és tesznek egyéni arculatúvá. Összeköti őket valamiféle tájakon átívelő "szállás elv", amely praktikusságánál fogva a legkülönbözőbb időpontokban és a legkülönbözőbb természeti viszonyok között is alkalmazható, múltja pedig a beláthatatlan messzeségbe vész.

A HAVASOK HASZNÁLATA ÉS A HAVASI SZÁLLÁSOK A XVIII-XIX. SZÁZADBAN

Források és tanulságok

Az udvarhelyszéki havashasználat és a havasi szállástartás ezidáig feltárt és általam megismert történeti forrásainak két, egymástól jól elhatárolódó sűrűsödési köre van. Az egyik sűrűsödési kör a XVI. század végére a másik a XIX. század közepére esik.

A XVI. század végére vonatkozó források a Kolozsváron őrzött és fentebb már bemutatott udvarhelyszéki törvénykezési jegyzőkönyvek, illetve néhány hozzájuk kapcsolódó egyéb dokumentum. Visszanyúlnak a XVI. század közepéig, és elvezetnek a XVII. századba, elsősorban annak első felébe.

A XIX. századra, különösen annak középső évtizedeire vonatkozó történeti források Oroszhegyen keletkeztek. Az oroszhegyi plébánia irattárában és a Csíkszeredai Levéltárban lelhetők fel. Utóbbiak szerény töredékei egy hajdan gazdag helyi forrásanyag. Első hírnökeik feltűnnek a XVIII. század végén, és bő áramlással átvezetnek a XX. századba. Korban hozzájuk kapcsolható a szomszédos helységek: Zetelaka, Korond, Atyha plébániáin fellelhető, illetve az e falvakat érintő és Csíkszeredán megtalálható levéltári iratanyag, valamint néhány Budapesten őrzött forráscsoport.

A történeti források két sűrűsödési köre nemcsak időben tér el egymástól, hanem területileg is tartogat meglepő eltéréseket. Az első sűrűsödési kör forrásai, a fentebb bemutatott udvarhelyszéki törvénykezési jegyzőkönyvek Oroszhegyet érintő dokumentumai az un. "Küküllőn innen", vagyis a XX. századi Varsággal szomszédos, de annak határán mégis kívüleső területre vonatkoznak. A második sűrűsödési kör forrásai pedig az un. "Küküllőn túli" tájról, vagyis a XX. századi Varság területét képező oroszhegyi havasok világaról tudósítanak. A területi átfedés nagyon kevés és fölöttébb esetleges.

Miként fentebb már utaltam rá, a "Küküllőn innen" és a "Küküllőn túl" kifejezés orozshegyi tájszemléletet tükröz, amelynek forrása az Oroszhegy faluból való északra tekintés. Az efféle megkülönböztetés alapja a Nagyküküllőnek az a szakasza, nagyjából nyugat-keleti folyásiránya, amellyel átmetszi, kétfelé tagolja a hosszan elnyúló orozshegyi határt.

A történeti források két sűrűsödési körének időbeli és térbeli elhatárolódása a havashasználat varsági múltjának kérdéskörét tekintve felvet bizonyos kutatási nehézségeket. Mivel tanulmányom a varsági hegyi tanyák kialakulásának folyamatáról szól, nyilvánvalóan felmerül a kérdés: Meddig vezethető vissza az orozshegyiek varsági szállástartása és havashasználata? Mivel Varság XX. századi területére a második sűrűsödési kör forrásai vonatkoznak, a válaszban csak a XIX. század elejét és a XVIII. század végét jelölhetjük meg, mint dokumentálható időpontot. Valószínű azonban, hogy az orozshegyiek varsági havashasználata és havasi szállástartása ennél jóval régebbi. Erre int az a körülmény, hogy az alapul vehető források, a második sűrűsödési kör dokumentumai ekkor kezdődnek, és e forrásokból, feltűnésük idején, a havasi irtáskaszálók és a havasi szállások használata élő, bevett gyakorlatnak látszik. Másrészt az első sűrűsödési kör legrégebb dokumentumában, a fentebb már többször hivatkozott 1569. évi perben a "Küküllőn túl való nevezetes helyekről", a "Küküllőn túl való havas állapotjáról", vagyis a XX. századi Varság területéről esett szó.²⁸⁴ Az a tény, hogy 1569-ben Szentlélek és Bogárfalva erősen áhítozott Varság területére, Oroszhegy pedig minden eszközzel védelmezte Küküllőn túli havasait, arra mutat, hogy a Varság pataka táján elterülő havasok fontos szerepet töltek be Oroszhegy népének gazdálkodásában. Sajnos, az 1569. évi perrel az éppen induló fonal megszakad. A források első sűrűsödési köre, legalábbis annak feltárt és megismert része, nem lép túl a Küküllőn.²⁸⁵ A "Küküllőn inneni" terület havashasználatának jól feltárulkozó XVI. századi rendje, különösen a nyuládi havasi szállások világa némileg sejteni engedi, hogy miféle havashasználati módok jellemezték az orozshegyiek "Küküllőn túli" birtokait is.

Joggal feltételezhető, hogy más hegyi tájakhoz hasonlóan, a havashasználat Varság területén is egyidős a havasbirtoklással. A havasi szállás pedig a havashasználat egyik fontos eszközének tekinthető, következésképp, valószínűleg egyidős a havashasználattal. Az orozshegyiek 1569 óta dokumentálható varsági havasbirtoklásának kezdete a középkor jeltelen homályába vész. Vele együtt merül a középkor írástalan messzeségébe a Küküllőn túli havashasználat és a varsági havasi szállástartás kezdete.

A források két sűrűsödési köre, pontosabban 1569 és a XIX. század varsági havashasználati adatai között további levéltári kutatásokkal talán még fellelhetők az összekötő láncszemek. Ehhez azonban sok kitartás és nagy kutatói szerencse kell!

Oroszhegy havasi határának egészére tekintve, amelynek egyik felére a források első sűrűsödési köre, másik felére pedig a források második sűrűsödési köre vonatkozik, megállapítható, hogy a XVI. századi Küküllőn inneni havashasználat és a XIX. századi Küküllőn túli, varsági havashasználat között nem mutatkozik

²⁸⁴ USZO. I. 15.

²⁸⁵ Leszámítva azt az 1594. évi periratot, amelyben a *Tartódnyska*, valamint a *Varság* és a *Varság töve* helynevek először előfordulnak. (SZO. VIII. 342.)

számottevő különbség. Oroszhegy és a többi havasalji falu havashasználata, irtásgazdálkodása, havasi szállástartása az esetleges területi változásokat leszámítva nemcsak hogy folyamatosnak tekinthető a XVI. századi említésektől a XIX. századi adatsokaságig, hanem változásokban sem igazán bővelkedett. A középkor végén már létező havashasználati formák jórészt változatlanul éltek tovább évszázadokon át. A havashasználat, az irtásgazdálkodás és a havasi szállástartás nagy változása hosszú változatlanság után a XIX. század közepe és XX. század közepe között zajlott le. Erre az időre esett a havasalji lakosság egy részének végleges és kizárólagos havasi megtelepedése, az állandóan lakott hegyi tanyák megszületése, lassú elszaporodása és az udvarhelyszéki havasi szórványtelepülések hatalmas hálózatának kiformalódása.

Összekötő láncszemek a XVIII. századból

A történeti források fentebb említett két sűrűsödési köre között a kutatások jelen szakaszában is akadnak olyan feltárt összekötő láncszemek, amelyek a havasalji falvak, köztük Oroszhegy havashasználatának folytonosságát dokumentálják a XVIII. századból.

1735-ben per támadt a sófalvi juhtartó és a "juhatlan" gazdák között, mivel az utóbbiak a sófalvi havasokban kiszakítottak három mezőt a faluközösség birtokából, hogy ott a maguk hasznára kaszáljanak. A megidézett parajdi, sófalvi és atyhai tanúk szavaiból felvillan a sófalvi havasok használatának, különösen az ottani juhtartásnak és szénakaszálásnak sok részlete. A perben emlegetett sófalvi havas északnyugatról határos a XX. századi Varság területével.²⁸⁶

Varság másik oldalán, a Zetelakához tartozó Küküllőmezőn ugyancsak élénk havasi gazdálkodás folyt a XVIII. században. A XX. század végén Küküllőmező hegyi tanyákkal meghintett terület Varság Sólyomkő nevű határrészének szomszédságában. 1771-ben Küküllőmezőn zetelaki gazdák irtáskaszálókat birtokoltak és használtak.²⁸⁷

1736-ban Szent Márton nap előtt két héttel Oroszhegyen leégett egy ház, amelyben Kadicsfalvi Török Sámuel jobbágya Olá András lakott. Olá Andrással nem volt jóba a szomszédja Oroszhegyi alias diafalvi Jósa Mihály szabad székely. Többször perlekedtek. Következésképp, a tűz után a gyanú azonnal Jósa Mihályra terelődött. Témánk szempontjából tanulságos a megszólaltatott tanúk érvelése: Jósa Mihály nem okozhatta a tüzet, mivel a tűz időpontjában úton volt. A havasokba ment "sertvései látására". Néhány jellemző megfogalmazás: "*dél után ment az erdőre az pásztoroknak, hogy kenyeret vigyen*"; "*Ő kigyelme háza vatsora tájban égett el, s Jósa Mihály nap haladat tájban az havasra elment az sertvésekhez, az vész bércze nevű helyen találtuk...meg*"; "*azon nap naphaladat tájban hozzánk jöve...másnap is velünk járt az sertvésekkel*"; "*Jósa Mihály sokkal előbb el ment nap haladatnál az havasra, az a ház el égett vatsora tájban*"; A ház "vatsora idő tájban" égett el, Jósa Mihály pedig "*vetsernye idő tájban el ment az havasokra az sertvésekhez*". Józsa

²⁸⁶ KÁL. UTJ. II. 87. Sz. n. (1735)

²⁸⁷ KÁL. SZL. 89.

Mihály havasi útja jó alibinek bizonyult, mivel a lehető legtermészetesebb dolognak számított Oroszhegy XVIII. századi közvéleménye számára.²⁸⁸

Oroszhegyi havashasználat és szállástartás Varság területén

1791. márc. 30-án egyezséget kötött "nemes Oroszhegyi Megyének Plébánussa, Tisztelendő Demién Sámuel uram, más részről pedig Oroszhegyben lakó Márton Katalin Asszony, néhai Kováts Gergelnek özvegye". Az asszony átadott a papnak egy *benn való jószágot*, amely határos volt az egyház *benn való jószágával*, vagyis a plébánia telkével. A nagyértékű ingatlanért a plébános több külső apró földdarabot ajánlott cserébe, amelyek korábban többnyire hagyatkozás, ritkábban vétel révén jutottak az egyház birtokába. A plébánia szántóföldjeinek és *szénafüveinek* felsorolásában olvasható az egyik kaszálóról: "*Havason vagyon a Küküllön túl az alsó mezőn, mely közös Albert Ferenccel, mind egészen három szánra való, mellynek vicinussa egy felől a Küküllő vize más felől a Tamás fiak.*"²⁸⁹ Az egyezségben kétségtelenül olyan havasi irtáskaszálóról esett szó, amely Varság XX. századi határában feküdt a Küküllő közelében. Szomszédságában hasonló kaszálók terültek el.

1817-ben Czincziri András oroszhegyi lakos az oroszhegyi egyháznak adományozott egy Küküllön túli irtáskaszálót. Az adományozási levél sok adatot tartalmaz a lelki váltság gyanánt felajánlott varsági *orotvány kaszáló* keletkezéséről, jogi helyzetéről, határbeli elhelyezkedéséről, szomszédokkal határoeltságáról. Ezek az adatok Oroszhegy és Varság agrárhistoriájának fontos láncszemévé avatják a tengernyi fáradsággal irtott hajdani kaszálót, illetve annak írott említését. Emellett a levél kitűnik patinás székelymagyar nyelvezetével, régies kifejezéseivel, a népi vallásosság megnyilvánulásait rögzítő és a népi életszemléletet, bölcsességet megőrkítő részleteivel. Ezért nem csak az irtáskaszálóra vonatkozó sorokat idézem, hanem a jeles egyezséglevelet teljes terjedelemben közlöm:

"Aláb írtak adgyuk tudtára mindeneknek, a kiknek illik mostaniaknak és jövődöbélieknek, hogy midőn jelen volnánk ezen folyó 1817-dik Esztendőben az Oroszhegyi parochialis háznál, meg jelenék előttünk Oroszhegyi efiab András alias Czincziri András eő kegyelme Édes Atyánakis üdöseb Czincziri András eő Kegyelmének Képében a kiis mind kettőnknek elyjen Istenes szándékát jelenté be,

²⁸⁸ KÁL. UTJ. II. 89. 5. - A "Vész bércze" nevű hely Oroszhegy "Küküllön inneni" havasi határában feküdt. Vö.: OPI. Lelkészi ügyiratok 1811. "*Oroszhegynek felső forduló havasos határában a Magyaró között vész bércze nevezetű helyen két darabotska kaszáló*".

²⁸⁹ OPI. Lelkészi ügyiratok 1791. - A Küküllön túli kaszáló még 1793-ban is az egyház birtokában volt. Megjegyezték róla, hogy "*osztatlan K. Albert Ferenccel*". (OPI. Számadáskönyv. 228. p.) - Valószínűleg ugyanerről a kaszálóról esett szó 1811-ben. Ekkor hivatkoztak egy húsz évvel korábbi, 1791. jan. 23-án kelt egyezsége, amelyben Albert Ferenc 20 forintért eladott az akkori plébánosnak "*a Küküllön túl György Kováts mezején egy darabotska Kaszáló helyet*". 1811-ben változtattak a korábbi megállapodáson: "*az irt György Kováts Mezején lévő hely visszamarada Albert Ferencknek*", aki helyette két másik kaszálót adott a papnak a "Küküllön innen". (OPI. Kontraktusok.) - A "György Kováts mezeje" helynév valószínűleg az ősfoglaló György Kovácsra emlékeztet. (A György Kovács név a XVI. század végén a legkülönbözőbb udvarhelyszéki falvakban előfordult. Vö.: USZO. I-II-III. Névmutató. - A Kovács családnév Oroszhegyen 1569-től adatolható - USZO. I. 16. - Kovács György nevű lakost összeírtak Oroszhegyen 1655-ben, 1692 és 1696 között minden évben, 1702-ben, 1706-ban, 1709-ben, 1711-ben, 1740-ben. - KÁL. SZL. VIII/1. összeírások 56., 55., 54., 86.)

hogy léssen eő Kegyelmeknek a Küküllőn túl Tálás Kaliba nevezetű helyben a Közönséges falu Erdeiből nagy munkával ki irtot egy darab Oratvány Kaszáló helyek, melynek vicinussa nap keletről Szabó András Kaszáló helyje nap nyugatról a Berketzi János fíjaji Oratásos helyjek, eő kegyelmek ezen helyre tett munkájoknak fele jutalmát által akarván tenni oda, ahol sem a rozsa meg nem emészti, sem a máj meg nem eszi, sem a Tolvajok el nem lopják, ezen vicinált Oratásos Kaszáló helyjeknek a hason fele részt által adák az Oroszhegyi Plébános Urak számára...örökösön oly kötelezés alati, hogy Esztendőnként eő Kegyelmekért, élő és meg holt Atyok fiajiért egy Szent Mise szolgáltatassék énekes, melyre a mostani fungens Plébános Úr magát kötelezván, az ez után következő plébános uraknak Képében a fent írt Jóságot Birodalmában általis vevé. Mely Istenes adomány és Kötelezés e szerént mene véghez müis ezen obligatorialis levelet ki adtuk nevünk alá írásával és petsétünkkel meg erősítve. Oroszhegy 1817. 6. Martii. Márton András, Szabó András falu nótáriussa."²⁹⁰

A következő adat azért tekinthető fontos mérőföldkönek a varsági hegyi tanyák múltjának históriájában, mert megfogalmazója végre megemlítette a szálláshelylé vált irtáskaszalók legjellemzőbb épületét: a "derék pajtát".²⁹¹ Ez a kissé jelkép értékű épület tette a szállást igazán szállássá.

1836. aug.. 23-án havasi kaszálóiról végrendelkezett Hajdó György oroszhegyi-diafalvi lakos: "Vagyon a Küküllő folyó vize mellett két Kaszáló helyem, a felsőt magam rész szerént cselédim és más fogadottak által sok költségekkel s fáradtságokkal szerzettem, ezet, hogy a Hajdó néven levő atyámfiához vérségi hajlandóságomat meg bizonyítsam, nékiek hagyom az igen derék pajtával edgyütt 15, az az tizenöt m. forintokba. Az alsót, a fűrészeknél valót szerzettem 28, az az huszonnyoltz m. forintokkal, a rajta lévő pajta és kert 10 az az tíz forintokba az alább meg írt conditio alatt marad Márton Pál Etsém Uramnak."²⁹² A pajták emlegetésén kívül a szöveg nagy érdeme az irtott kaszalók adásának, vevésének, örökíthetőségének dokumentálása, valamint "fűrész", vagyis vízzel hajtott fafűrészelő telep 1836. évi varsági működésének bizonyítása.

1855. tavaszán a székelyudvarhelyi "járási elnök" külön rendeletben utasította Oroszhegy vezetőit, hogy akadályozzák meg falusfeleik tartós havasba költözését:

„Rendelet Oroszhegy községre nézve.

Értésemre esvén az, hogy több Családok a' Falvából egész éven át mind fel költöznek a' havasra, folytonosan ott laknak, 's ez által a' köz igazgatási dolgok nagyon hátráltatnak, ennél fogva az Elöljáróságnak kemény felelet terhe alatt meg hagyatik, hogy kivévén a nyári kaszálás vagy is szénacsinálás idejét, tellyességgel senkinek semmi szín alatt meg ne engedje, hogy egész családostol a' havasra fel költözzék 's ottan lakjék, mert

Először: Ezáltal a' Czallengőknekis a' havason lakók által alkalom adatik arra, hogy ottan magokat azoknál meg húzzák és ottan tolvajkodjanak.

²⁹⁰ OPI. Kontraktusok. 1817.

²⁹¹ Folttehetőleg esürről volt szó, de az iratot fogalmazó jegyző a pajta szót használta. Mindezt azért szükséges megjegyznem, mert a XX. századi Székelyföldön a pajta szó a csürnek nevezett faépítmény egyik részére vonatkozik.

²⁹² OPI. Lelkészi ügyiratok 1836.

*Másodszor: Az erdők az ilyen havason lakó Családok által nagyon pusztítatnak, ezért a' Bíró a' Falu között háromszor egymás után mindeneknek tudomására juttatni tartsa szoros kötelességének, hogy ha pedig mind ezen fenn írtaknak ellenére is valaki azt merné cselekedni, a' F. Bíró mindannyiszor az ő rovásokra embert fogadva küldjön fel utánnok, 's le hívátván őket a' havasról, meg zálogolván őket 3 forintig büntesse meg. Székelyudvarhely. Április 25-én 1855. Cs. Kir. Járási elnök.*²⁹³

Történeti-néprajzi értelemben a rendelkezés legfőbb érdeme, hogy kétséget kizáróan bizonyítja az oroszhegyiek varsági szállásainak korabeli létezését. Ez ugyan a kutató számára nyilvánvaló, de forrásokkal nehezen dokumentálható. A hivatalokat ugyanis nem túlzottan érdekelték a parasztság gazdálkodásának technikai és munkaszervezeti részletei, így a havasi szálláshasználat csínyja-bínja sem. Jellemző, hogy a rendelkezés fogalmazója számára természetes volt az a több évszázados múltra visszatekintő szállástartási mód, amelynek sarkalatos eleme a nyári munkák idejére és az itt nem említett állatteleltetés idejére szóló határban tartózkodás. Az efféle szálláshasználatot az önkényuralmi hivatalnok sem ellenezte, mivel tudta vagy legalábbis gyanította, hogy enélkül megvalósíthatatlan a havasalji falvak népének paraszti gazdálkodása. A rendelkezés a szálláshasználatnak azt az elemét kifogásolta és tilalmazta, ami akkortájt újmódinak számított, nevezetesen a tartós kintlakást, a végleges kiköltözést, az oroszhegyi társadalomból való kiszakadást. A hivatali érvek fölöttébb ismerősen csengenek a magyar tanyakutató számára. A tanyára költözés ellenzői Alföld-szerte ugyanígy érveltek: a kiköltözők kivonják magukat a közmunkák, a közterhek és a közigazgatás éber tekintete alól, másrészt a távoli tanyák kiváló búvóhelyei a csavargóknak, a törvény elől bujkálóknak, tolvajoknak.²⁹⁴ Az udvarhelyi járási vezető érveiben az alföldi regulákhoz képest viszonylag új elem az erdőpusztítás veszélye, ami az eltérő ökológiai adottságokból következik.

A XIX. század közepén nemcsak Oroszhegynek, hanem más havasalji falvaknak, így Korondnak, Zetelakának is voltak irtáskaszálókön létrehozott havasi szállásai. A szállásokkal kapcsolatos szigorú járási rendelkezés mégis egyedül Oroszhegynek szólt. Ez a körülmény is arra mutat, hogy az oroszhegyi nép élen járt a havasi szállástartás, illetve a hegyi tanyák létrehozásának útján. A többi helység határában, miként jobbra az oroszhegyi havasokban is, még a szállástartás elfogadott, "bevett" formái divatoztak, az oroszhegyiek közül azonban néhányan már megpróbálkoztak valami újjal, a tilalmas állandó kintlakással. Erre a tényre reagált az udvarhelyi járási vezető, akinek rendelkezése időben egybeesett a magyarországi illetékes hivatalok egyik legelszántabb tanyaellenes intézkedés-sorozatával.²⁹⁵

Az udvarhelyi "járási elnök" szigorú rendeletének a tanyára költözést tiltó alföldi rendelkezésekhez hasonlóan, nem lett tartós foganatja. Miként az Alföldön, Oroszhegy varsági havasain sem lehetett hivatali regulákkal megállítani, feltartóztatni és visszafordítani az állandóan lakott tanyák megszületésének egyszer már elindult folyamatát.

²⁹³ CSÁL. OKJ. 48. f.

²⁹⁴ SZABAD György 1980. - SZABÓ István 1960. 145.

²⁹⁵ Vö.: SZABÓ István 1960.

1857. augusztus 16-án Oroszhegy község bérért éjjeli ört fogadott a falu éjszakai nyugalmának biztosítása érdekében. Addig az éjjeli őrködést házzszám szerint *szerre* végezték az oroszhegyi lakosok. A "szerre" őrködés azonban egyre nagyobb nehézségekbe ütközött, mivel folyamatosan növekedett azoknak a száma, akik a nyári hónapokat jobbára a varsági havasokban töltötték szénakaszálással, szénagyűjtéssel és különböző növények termesztésével. Az éjjeli őrrel kötött kontraktus bevezető sorainak megfogalmazója szerint: *"...községünknek jobb része többnyire a havasokba foglaltosodik, s ide haza nem léte miatt képtelen az előljáróság rendesen szerre, ház szám szerint kiállítani..."* az öröket.²⁹⁶

Az 1860-as évek közepétől a lakosok havasokba költözése, illetve huzamos havasi tartózkodása tükröződött az oroszhegyi keresztelési anyakönyvekben is. A megkereszteltek 1857 és 1870 között használt anyakönyvébe, a "Domicilium et Numerus domus", vagyis a "Lakóhely és házzszám" rovatba a keresztelést végző oroszhegyi pap az "Oroszhegy", illetve az "Oroszhegy-Diafalva" helymeghatározást jegyezte be. 1865-ben hirtelen megváltozott a rovat addig egyhangúnak mondható képe. Föltűnt a többször ismétlődő "Oroszhegy in Alpibus" bejegyzés, amelyben az "in Alpibus" a havasokra, Varság XX. századi területére vonatkozott.

1865-ben 98 gyermeket kereszteltek Oroszhegyen. Közülük 11 számított havasi lakosnak. Többségüknél Barabás Erzsébet bábáskodott, aki a faluban ritkán szerepelt. Ott inkább Bartos Rozáliát hívták a szülő asszonyokhoz. A havason lakó apák legtöbbször foglalkozásaként az "agricola", vagyis a "földműves" kifejezést jegyezte föl a pap. Egy apa, Kovács Moyses kapta a mercenarius, azaz a béres besorolást.

Az apák nagy többségének "agrikola" foglalkozása azt sejteti, hogy az első havason lakók Oroszhegy nagymúltú székely családjaiból kerültek ki. Méginkább ezt tükrözik a családnevek. Mindez azért fontos, mert a XX. század második felében erdélyi értelmiségi vélekedés gyanánt többször megfogalmazódott az a felületes nézet, hogy a varsági hegyi tanyákat bizonyára valamiféle kóbor hegyi pásztorok hozták létre. Ennek ellensúlyozására érdemes felsorolni az 1865-ben keresztelt 11 "havasi" gyermek szüleinek nevét. Ők mondhatók Varság első lakóinak. Nevükből ítélve többnyire nem "kóbor pásztorok", hanem évszázadok óta Oroszhegyen honos törzsökös székely famíliák vállalkozó hajlamú fiatal tagjai voltak.

- 1865. jan. 3.(4). András, Tifán Mihály és Tifán Barbara fia
- 1865. jan. 12.(13). Terézia, Fancsali Ferenc és Tifán Klára lánya
- 1865. jan. 26.(29). András, György (Mihály) András és Józsa Klára fia
- 1865. máj. 11.(11). Julianna, Sinkovics Antal és Tifán Julianna lánya
- 1865. máj. 7.(12). Antal, Kovács Moyses és Dénes Anna fia
- 1865. jún. 17.(18). Mihály, Gergely Mátyás és Vass Anna fia
- 1865. jún. 20.(20). Terézia, Bálint Antal és Józsa Rozália lánya
- 1865. júl. 2.(3). Erzsébet, Györ István és Máté Barbara lánya
- 1865. szept. 8.(10). Mihály, György Ferenc és Lőrincz Erzsébet fia
- 1865. dec. 5.(6). Antal, Nagy Antal és Magyar Terézia fia
- 1865. dec. 5.(6). Terézia, Nagy Antal és Magyar Terézia lánya

²⁹⁶ CSÁL. OKJ. 116. f.

(A fenti felsorolásban a hónap neve utáni szám a születés napját, a zárójelben lévő szám a keresztelés napját jelenti.)

A születési dátumok tanúsága szerint a havason élő házaspárok gyerekei az esztendő minden szakaszában születtek. Fontos az, hogy télen (januárban, decemberben) is. Ez a körülmény valódi, állandó kintlakásra vall.

Az 1865-öt követő években is folytatódtak az "in Alpibus" jellegű anyakönyvi bejegyzések. 1866-ban hat "havasi" gyereket kereszteltek. Közülük kettőnél feljegyezték, hogy "Pater ignotus", vagyis apja ismeretlen. Nyilvánvalóan törvénytelen gyermekként jöttek a világra.

1866-tól előfordult, hogy az "in Alpibus" bejegyzés után feltüntették azt a havasi területet is, ahol a szülők laktak. Ez azért alakult így, mert a XX. századi Varság területének a XIX. században még nem volt összefoglaló neve, hacsak nem számítjuk annak a túlzottan általános, illetve köznévként is használatos *Havast*. A későbbi Varság község alkotóelemeit külön-külön, a nevükön emlegették. Így a kereszteltek anyakönyvében 1866-ban lakóhelyként előfordul: "In Alpibus Varság tisztája", "in Alpibus Bagzos", "in Alpibus Varság". 1867-ben az "in Alpibus" után Bagzos, Forrásköze, Varságtisztája, Küküllő, 1868-ban: Tziligyi, Tósfenyő, Bagzos, Varságtisztája, Varság szerepelt.²⁹⁷

1865-ben, amikor Pesty Frigyes helynévgyűjteménye számára az oroszhegyi jegyző megküldte az oroszhegyi helynevek ismertetését, megemlékezett a varsági szétszórt épületekről, és azokat a "magyarhoni tanyák"-hoz hasonlította. *Varságloka, Súlyomkő, Tálás, Forrásköze, Bagzos, Varságtisztája, Vaskaliba* és más helynevek felsorolásakor megemlítette, hogy területükön sok szétszórt ház van, amelyekben télen-nyáron laknak. Állnak magányos "csűrpajták" is, amelyeket csak időszakosan használnak oroszhegyi tulajdonosaik. A jegyző adatközlő leírásában olvashatunk rozs, árpa, zab, káposzta, kender, len varsági természetéről is. Alábbiakban szószertint idézem azokat a részeket, amelyekben az oroszhegyiek varsági szállástartásáról, földműveléséről és hegyi tanyáiról esik szó:

"Szencsed sorka, ez egy szép kaszáló hely, a' hol nyári lakházak s pajták vannak.

Küküllő loka, a hol sok ház és pajták vannak.

Varságloka hol sok épületek vannak 's téllen nyáron mint egy 30 gazda lakik ottan s azon kívül sok puszta ház és csűrpajta van hová csak nyáron mennek inkább.

Középső havas lábja - Súlyomkő hol sok ház csűrpajta létezik, lakosok is vannak.

Tósfenyő itt is sok puszta épületek vannak 's lakosok is.

Sálofenyő itt is épület sok van.

Tálás az elnevezését vette a sok fatál csinálásáról, a melyet még máig is csinálnak. Ittis sok épületek vannak.

Forrásköze, magesra emelkedő igen szép kilátású nagy mező, hol árpa, zab, káposzta, kender és más kerti veteményeket az ott lakosok természetnek, van itt is sok puszta ház és pajta, hová a szénát bé rakják s ottan vagy meg étetik vagy Oroszhegybe lehozzák.

²⁹⁷ OPI. Anyakönyvek. Megkereszteltek anyakönyve 1857-1870.

Oroszhegyi Bagzos-Diafalvi Bagzos ezen két Bagzosba is sokan laknak, egy része kaszáló, de termik itten is még rozs is, ezen kívül árpa, zab, len, kender, káposzta és más kerti vetemények itt is sok ház és pajta van, úgy néz ki nyáron kivált mint szinte a Magyarhonba lévő tanyák, ezek is hasonlóak: Lapos Magyaró, Varságtisztája - Vaskaliba mind sok természetmennyel gazdagok kivált széna és zabbal, a sok ház s épület mián falunak is beillenek."

A derék oroszhegyi jegyző Varság patakáról megjegyezte, hogy "eleven folyam". "Sok fűrészes és malom van rajta".²⁹⁸

1866. május 24-én Csató József udvarhelyi esperes felháborodott levelet írt az oroszhegyi plébánosnak a Varságon kint élő oroszhegyiek papi ellátatlanságának bonyodalmai miatt: "Szomorúan értesültem, hogy az oroszhegyi havasokon hívei közül többen azon merényre vetemedtek, hogy elhalt keresztény társaikat a' lelkészi hivatal tudta nélkül eltemették." Utasította az oroszhegyi plébánost, hogy azonnal tájékozódjon és intézkedjen.²⁹⁹

1868-ban Orbán Balázs Oroszhegyről írva megemlékezett a falu havasi szállásairól: "...e falunak éléskamrája azon roppant kiterjedésű havas, mely itt kezdődve több négyszög mérföld kiterjedésben Gyergyó és Sófálváig rúg. Az e havas közti irtásokat Szállásnak nevezik, itt van mindenkinek havasi lakása, pajtája, itt él e falu népe nyaranta, itt legelteti nyájait, itt csinálja téli széna készletét, mert e nép főként marhatenyésztéssel foglalkozik határtalan havasán legelnek szabadon még télen is azok a híres oroszhegyi fűrges lovak". Tudósítását megtoldotta egy humorosnak szánt ismeretlen szerzőjű versszettel, amely olyan "vadonfi" legénykéről szól, aki a varsági havasokban nőtt föl, és amikor egyszer az apja lecsalta az oroszhegyi faluba, ugyancsak rácsodálkozott a falusi életre, különösen pedig a templomi ceremóniára.³⁰⁰

1880 első napjaiban Laiber Antal, a nemrégiben kinevezett oroszhegyi plébános annak rendje-módja szerint házszentelést tartott Oroszhegy területén. Mivel komolyan vette feladatát, havasi híveinek házait is igyekezett fölkeresni. A nagy hóban ez a merész vállalkozás rengeteg fáradságába került. Frissen szerzett havasi élményeiről 1880. jan. 26-án levélben számolt be Fogarassy Mihály gyulafehérvári püspöknek, egyben segítségét kérte a különleges helyzetből adódó feladatok megoldásában:

²⁹⁸ PFH. 82-83.

²⁹⁹ OPI. Plébániai iratok 1867. - Hasonló esetre került sor 1883-ban is, amikor Tifán Mihály és Tifán Zsuzsanna oroszhegyi illetőségű "varságtisztási lakosok" testvérüket Tifán Erzsébetet "minden szokásos szertartás nélkül" a havasokban eltemették. Az ügy a szolgabíró tudomására jutott, aki 1884. aug. 16-án határozott intézkedéseket fogantatosított. (OPI. Plébániai iratok 1884.)

³⁰⁰ ORBÁN Balázs 1868-1873. I. 96-98. - Orbán Balázs valószínűleg nem látta az oroszhegyiek varsági szállásait. A XX. századi Varság község területének nyugati szélén, Tartód váránál járt ugyan, de hat óras gyaloglás után Korond felől érkezett. Közben volt alkalma tanulmányozni a korondiak fenyőküti és pálpataki szállásait (I. 131.). Oroszhegyen természetesen járt. Költői szépségű sorokban esetelte az Órhegyről végignézett naplementét. (I. 104-105.) Oroszhegyi tartózkodása során a helység vezetőitől sokat hallhatott a falu népének havasi gazdálkodásáról. Egyébként is Oroszhegy, az oroszhegyi havasbirtoklás, az oroszhegyiek havasi szállástartása nem jelentett ismeretlen, idegen világot számára, hiszen Oroszhegy közelében, Lengyelfalván született, egy olyan havasalji faluban, amelynek népe évszázadok óta birtokolt havasokat az oroszhegyi havasok szomszédságában.

"E jelen évi ház szentelés alkalmával meglátogattam havason lakó híveimet is, kik az anyamegyétől 5 órányi távolságban egy szép, de nagy kiterjedésű fensíkon jobbadán szétszóródva laknak. A nagy fensíkot két külön coloniára különíti egy a Varság vize által tekintélyes mélyre vájt vízvágány. Egyik részt lakják az úgynevezett varságiak és bagzosiak 94 családdal 434 lélekkel. A másikat a forrás közi, tálsasi, somkőhegyi, sárosfenyői és küküllői hívek lakják 53 családdal, 229 lélekkel. Ezen utóbbiak, azonban jóval többen vannak, kikhez részint a nagy hó, részint a nagy távolság miatt eljutni nem lehetett. A havasi családok számát 160-ra, a lelkek számát pedig 700-ra bizony tehetni, sőt mert naponta szaporodnak, egy-két év múlva 1000 is lesz. - Ezen tiszta katolikus hívek és romlatlan lelkek, szánandó elhagyatottságban szenvednek." Iskolai tanításuk, a már létező kísérletek ellenére, jórészt megoldatlan. Havasi templomra és harangra lenne szükségük.³⁰¹

Laiber Antal plébános friss havasi élményeket és végtelenül nagy tenniakarást tükröző levele korszakhatárnak tekinthető dokumentum Varság történetében. Számadatai kellőképpen érzékeltetik, hogy a több évszázados oroszhegyi szállástartás talaján megszületett az állandóan lakott hegyi tanyák birodalma, amelyeknek hóban, fagyban is Varságon tartózkodó lakossága elindult az egymással való társadalmassulás és az Oroszhegytől való függetlenedés útján. Ezek a témák tanulmányomnak már egy másik fejezetébe kívánkoznak.

Kitekintés

A XVIII-XIX. századi oroszhegyi havashasználatról és szállástartásról szóló fejezetet lezárva érdemes röviden kitekintenünk a környékre, azt keresve: zajlottak-e ott és miként az oroszhegyihez hasonló havashasználati változások és településfejlődési folyamatok.

A legközelebbi szomszédságba, Korondra, Zetelakára tekintve láthatjuk, hogy a havashasználat és a havasi szállástartás ott is fontos része volt a lakosság XVIII-XIX. századi gazdálkodásának. A rendelkezésre álló kevés adat alapján azonban úgy látszik, hogy Korond és Zetelaka határában az állandóan lakott hegyi tanyák kialakulása, illetve a tanyavilág önszerveződésének folyamata Oroszhegyhez képest néhány évtizednyi késést mutat. A Görgényi-havasok déli nyúlványai tájékán valószínűleg Oroszhegy havasának, Varságnak voltak először tömegesen kiköltözött állandó lakói, Varságon építettek először külterületi iskolát, havasi templomot, plébániát, községházát. A környéken Varságon alakult először havasi egyházközség. Varság területe szakadt el először anyaközségtől és vált önálló tanyaközséggé. A varsági fejlődést, mint modellt, követte némi késéssel Korond határában Fenyőkút és Pálpataka, Zetelaka határában Zeteváralja és Sikaszó tanyavilágának önszerveződési és önállósodási folyamata.³⁰²

³⁰¹ OPI. Plébániai iratok 1880 - A házszentelési élménybeszámoló piszkozatban, dátum nélkül maradt fenn Oroszhegyen. A püspöki válaszevlévből állapítható meg, hogy Laiber Antal plébános levele 1880. jan. 26-án kelt és a 18/1880-as számot viselte. Az iskolára és a harangra vonatkozó részeit később idézem.

³⁰² A korondi hegyi tanyák rövid bemutatása: BÁRTH János 1997/b.

A korondi római katolikus plébánia sok pusztítást megért irattárában azok az iratok, amelyeknek számottevő agrártörténeti és agrárétnográfiai forrásértéke van, jobbára a XIX. század elején kezdődnek. Mivel adományozások, vétel és csere révén az egyháznak is voltak földparcellái, a XIX. század elejétől viszonylag gyakran emlegették a Korond havasi határában, vagyis Pálpatakan, Fenyőkúton, Datkán, Tópatakan, Vadasmezőn, Kadácsmezőn lévő irtványokat, kaszálókat.³⁰³

1868-ban Orbán Balázs szép leírását közölte a *Korondi hegy* szállásairól: "Szép e fennsík: gyönyörű bükkrengetegei között lévő irtványjaival, ez irtványokon legelésző kolompos nyájaival, s azon sok regényes fekvésű pajtával, melyek körül munkás nép sűrög forog, mert a korondiaknak mint marhatenyésztéssel foglalkozóknak szintén³⁰⁴ két lakásuk van, téli házuk a faluban, szép üde nyaralójuk fenn a havasokon, s nyaranta a nép nagy része, főként a nők idejüket fenn töltik e havasi nyaralókon. A szabadságszerető székely kedveli ezen független, ezen költőileg szép életet....e fennsík nem unalmas, egykedvű; mindenütt kedves kis lakok vannak szétszórva, hová egy-egy piros pozsgás havasi nympa vendégszeretőleg hívogatja az utast, mert hát az emberek, főként a nők, itt is kíváncsiak az alanti világról hírt hallani, s ha betértél e szélcsapkodta, vihartánczoltatta szerény lakokba, ott mindenütt székely szívdességgel...találkozol; felraknak elődbe friss tejet, vaját, a havasok ízletes gyümölcseit a málnát, epret és áfonyát..."³⁰⁵

Orbán Balázs leírása kiválóan megörökítette a *Korondi hegy* szállásainak tartozéktelepülés jellegét, vagyis azt az állapotot, amikor a hegyi szállás a télen lakott falusi ház havasi párjaként a nyári tartózkodás helyének számított.

A következő két évtizedben Korond határában is akadt példa arra, hogy a későbbi pálpataki és fenyőkúti tanyalakók előhírnökeként, néhányan állandóan kiköltöztek a havasokba. 15 évvel Orbán Balázs leírásának megjelenése után, 1883. okt. 8-án a korondi iskolaszék vizsgálatot folytatott arról, hogy ki miért nem járhatja iskolába a gyereket. A lajstromban akad néhány olyan név, amelynek viselője kapcsolatban volt ugyan a szállásokkal, de tartós iskolai mulasztása nem az állandó tanyán lakással függött össze. Ilyen gyerek volt Balázs Ferencné Antal fia, akiről megjegyezték, hogy a "*havason szolgál, azért karácsonyig felmentetik*". Hasonlóképpen felmentették Fábíán Zsiga Lajos leányát "*a havasról haza költözésig*". Ők valószínűleg olyan családban éltek, illetve olyan családnál szolgáltak, amelyek későőszi, esetleg karácsony tájáig megnyújtotta a nyári havason tartózkodást. Ugyanilyen elbírálásban részesültek Gere Mózes községi sertéspásztor gyermekei, akik karácsonyig kaptak fölmentést, mert segíteniök kell apjuknak a sertések legeltetésében. Négy esetben azonban, állandó havason lakás miatt, határidő nélküli felmentést kellett adni az iskolalátogatási kötelezettség alól: az elszegényedett Máté

³⁰³ KOPI. 1831. évi visitatio jegyzőkönyve, valamint a hozzá másolt 1811. és 1820. évi kontraktusok - A dokumentumok és az említések különösen az 1850-es években szaporodtak meg. (KOPI. Rendeletek protokollumai). (Erősen szakadt, rongálódott példányok 1783-tól). - Sajnos, a korondi plébános pálpataki, vagyis havasi kaszálóján álló "ház"-ra és csúrra csak 1883-ból került elő írott adat. A "kettős pajtájú" csúrról megjegyezték, hogy omlófélben van, következésképp főként régi épületnek számított. (KOPI. Plébániai iratok. IV. kötet. 1881-1883. 237.)

³⁰⁴ Néhány lappal előbb ismertette az oroszhegyiek havasi szállásait. Arra utal a "szintén" kifejezés.

³⁰⁵ ORBÁN Balázs 1868-1873. I. 131. - Orbán Balázs személyes tapasztalatokat gyűjtött a korondi szállásokon, útban Tartód vára felé.

Mózes fiát, Ferencet "a havason lakása miatt", az ugyancsak szegény, hegyi megkülönböztető nevet is viselő István József fiát a "távolság" miatt, a szintén hegyi megkülönböztető névvel is megjelölt szegény Lőrincz János fiát, mivel "a községbe lakása nincs", Tófalvi Mihályné fiát hasonlóképpen "a hegyen lakás miatt" mentették föl.³⁰⁶

A tanyán lakó korondiak száma a XIX-XX. század fordulóján fokozatosan növekedett. 1910-re elérte a 808 főt.³⁰⁷ Míg Oroszhegy, illetve Varság történetében az 1880-as évek elején már fontos szerepet tölthettek be a havasi iskolák, Korond római katolikus egyházi irataiban 1900 táján sikerült először "hegyi" iskola nyomára bukkannom. 1900. dec. 7-én Udvarhely vármegye főispánja levelet írt a korondi előjáráságnak a "Pálpataki községi iskola" ügyében. Valószínűleg ekkor akartak megnyitni Korond pálpataki tanyavilágában egy kezdetleges iskolát. A korondiak bizonyára pénzt igyekeztek szerezni az üres terem berendezéséhez. A főispán utasította a korondiakat: Szállítsák ki a belterületi iskolában fölöslegessé váló padokat Pálpatakára, mivel azok "a havasi tanyákon lévők számára" is készültek. Ha bizonyos számú gyerek a havasi iskolába fog járni, a padok egy része a pálpataki iskolát illeti.³⁰⁸ Tíz évvel később, 1910-ben több korondi testület is foglalkozott a pálpataki és a fenyőkúti új "hegyi" iskolák felépítésének kérdéskörével.³⁰⁹

Fentebb, a XVI-XVII. századi és a XIX-XX. századi adatok összekötő szálait bogozva már szó esett a zetelakiak 1771-ben emlegetett küküllőmezei irtáskaszálóiról. Hasonló irtáskaszálók sokasága szerepel a XIX. század első felében keletkezett zetelaki vonatkozású iratokban. 1817-ben pl. a "Gyöngyös bértze nevű helyben egy darabotska Falu Zetelaka erdeiből felfogott Irtóvány" cserélt gazdát.³¹⁰

1822-ben nagy per támadt Zetelaka és Bögöz között a Tizenhét falu havasának határai miatt. 1832. szept. 18-án nagy létszámú határvizsgáló csoport ment fel a Hargita havasaiba, a Nagy Sűgő patak és az Ivó patak "összeszakadása" tájékára. Érdemi munkát azonban nem végezhetek még másnap sem, mert itéletidő tombolt. A széki urak, valamint a két perben álló falu társadalmát reprezentáló férfiak a zetelakiak havasi szállásépületeiben húzták meg magukat. A perből nyilvánvaló, hogy a távoli havasi területen sok zetelaki gazdának volt irtáskaszálója, rajta közelebről meg nem nevezett épülettel, föltehetőleg csürrel. Érdemes idéznünk a perszöveg néhány megfogalmazását: "...A bizottság..."*meg telepedik... a Sugó tövinek nevezetű helyen, Közepső Kalapáts József Épületébe, melynek szomszédjai Péter Antal és Ferentz zetelaki, Kalapáts Gergely*". - "azolta itt terhessen a' Havason sanyarognak a' Szüntelen való esőzés miatt." - "a' Bögözi Communitásnak nem lévén itt sem birtoka, sem épülettye a' már bé állott rossz időben a' Méltóságos és Tekintetes Biztosságnak szállást sem adhatott, hanem a Biztosság kérésére a' zetelaki közönség fogadta be' a' Biztosságot a' Közönség tagjainak itten Sugó tövén lévő épülettyeiben, az idő mostohaságát tekintetben vévén a' Bögözi Közönséget is..."³¹¹

³⁰⁶ KOPI. Plébániai iratok. IV. köteg. 1881-1883. 220.

³⁰⁷ NÉPSZ. 1912. 629.

³⁰⁸ KOPI. Plébániai iratok. VI. köteg. 1901-1916. 279.

³⁰⁹ KOPI. Plébániai iratok. VI. köteg. 1901-1916. 310.

³¹⁰ ZEPI. Acta Parochialia. 1735-1840. 18.

³¹¹ ZEPI. Acta Parochialia. 1735-1840. 32.

Zetelaka külterületén 1910-ben 703 fő lakott. Közülük 325 fő Zsigmondtelepen, a későbbi Zeteváralján élt.³¹² 1907-ben és 1916-ban egyaránt használták a "zetelakai erdei lakosok" kifejezést.³¹³ A zsigmondtelepi külterületi iskola 1907-ben nyílt meg magániskolaként.³¹⁴

1865-ben, amikor Pesty Frigyes helynévgyűjteménye számára a küüllökeményszalvai helyneveket számbavette a falu jegyzője, megörökítette a helység havasi szállásait is: "Magyaró Láz, Égetvész itten egyes embereknek havasi szállásaik is vannak".³¹⁵

Távolabbra tekintve, Kőváry László 1842. évi székelyhoni leírásában Homoródalmás időszakosan használt havasi szállásairól olvashatunk: "... s ha széna-csinálás jó, szekérre kerekedik az egész család, mennek...vargyasra, hol házok, ólok készen várja, s megnépesítik, megiffítják az erdőket népdalaikkal...élvezetes...elnézni egy ily nap szombat estvéin, miként költözik haza a munkás nép szekeren és lovakon, magával hordva tehenét, kecskáját, mik héten át tápat nyujtának. Vasárnapra megnépesül a pusztá falu..."³¹⁶ Kicsit kívülálló és arisztokratikus a szemlélet, amellyel ez a leírás készült, talán némiképp pontatlan is az előadás, a lényeg azonban benne van: a Vargyas patak völgyében szétszórt nyári szállások szerepe, jelentősége a homoródalmásiak gazdálkodásában. Néhány oldallal később ugyanezeknek a szállásoknak az állatteleltető jellegét domborítja ki a gyakran uraskodva fogalmazó szerző: "Egy órai veszélyes út után feltűnik a Vargyasvölgy, mezei lakjaival, hol a nyárban begyűjtött szénát, télben a marhák fellegelik, s volt rá példa, hogy sok éveken át laktak itt emberek, kiknek még az úrasztalát is itt kellett megteríteni."³¹⁷ Az anekdota ízű utolsó mondat félreértésre adhat okot. Nyilvánvaló, hogy itt nem kiköltözőkről, állandó havasi lakosokról van szó, hanem olyan férfiszolgákról, akik a marhák teletetésével a tél nagy részét is a havason töltik, vagyis napjaik többsége a havasokon telik el.

Kőváry László tudósításának megjelenése után négy évvel, 1846-ban tanulságos leírást készített a homoródalmási szállásokról jánosfalvi Sándor István: „Almásnak legbecsesebb szénatermő helye ezen folyó melletti gyönyörű völgyében lévén, ezért azt házakkal és széna csűrökkel s körülötte vadállatoktól át nem hágható magas fa és vessző kerítésekkel úgy beépítették, hogy mind egy elszéledett havasi falu akképpen látszik a néző előtt. Itt ül az almási gazda néha egész népével és marháival több hetekig nyáron keresztül a széna csinálás miatt, s itt egész télen által is többire a ház tájának öregebb tagjai, vagy juhászai, s néha fiaik és leányaik is, gondot viselvén a számos juhokra és kecskékre. Hol a magos favárban lévő kis házikókban, melyekben a tűz mellett egy hosszú fabőlcső, szék, vagy ha kell, ágy a szegletben, cövek lábakon álló asztal s a fogason puska, csákány, fejsze és tarisznya tészik az egész készületet. A téli estéket jó tűz mellett, vagy csendes magányos mélézással, vagy erdei munkák, mint pl. ablakok, seprűk, kosarak, varsák, nyírfa-sótartók sat. csinálásával, vagy szomszéd kalibákból jött pajtásokkal való

³¹² NÉPSZ. 1912. 629.

³¹³ ZEPI. Házak listája 1916-ból; a zsigmondtelepi iskola ügyc 1907-ből.

³¹⁴ ZEPI. A zsigmondtelepi iskola ügyc.

³¹⁵ PFH. 76-77.

³¹⁶ KŐVÁRY László 1842. 97.

³¹⁷ KŐVÁRY László 1842. 103.

beszélgetésekkel, kik addig gonosz komondoraikra bízzák a vigyázást. Vagy az egymást itt is felkereső két nembeli ifjaknak egymással való társalgási guzsajaskodásaikkal, vagy végre a faluból estvére érkezett tele átalvetőből és áldott tarisznyából való jóízű vendégeskedésekkel töltvén az estéket, mint egy valósítani láttatnak az egykori árkádiai pásztori életet vagy Theokrit és Gesner szép Idilljeit. Csak templomjuk hiányzik még, mert az egykori Varjas kis templomának már csak romjai látszanak, ellenség ellen erősség gyanánt szolgált régi védsáncok közt. De kipótolja e hiányt egy-egy leveles ágakból készített szín, egy-egy nagyobb élőfa alja, vagy a természet szép nagy temploma, melyben Jézus is legtöbbet taníta, hova az almási pap néha ki is jár istentiszteletet tartani az akkor mindenünnen egybegyülekező mezei népek, azután pedig egy jóízűt ebédelni velük a szép hideg folyó melletti berkek hűs árnyai közt".³¹⁸

A homoródalmási Vargyas-völgy szénagyűjtőiről és havasi pajtáiról megemlékezett Orbán Balázs is: "...ezen nagyszerű keretbe foglalt békés völgyben... énekelve dolgozó takarók (szénagyűjtők), kolompos nyájak, idyllien fekvő pajták (nyári tanyák) és szénakazlak az emberi szorgalom és földművelés e jelvényei tűnnek fel".³¹⁹

A homoródalmásiak időszakosan használt havasi szállásai a XX. század közepén önálló néprajzi tanulmány főszereplői lettek, és belekerültek az erdélyi magyar szépirodalomba is.³²⁰

A XVII-XIX. században a gyergyói medence sok székely famíliája birtokolt irtás eredetű havasi kaszálókat, amelyekre nyaranta a fálvak apraja-nagyja kiköltözött "szénát csinálni". A csürbe gyűjtött szénát legtöbbször nem szállították haza, hanem télen helyben etették föl az állatokkal. Az efféle szénagyűjtő és szénafeletető családi szállások némely helység, pl. Gyergyóújfalu határában a XX. századra szórványtelepüléssé alakultak, másutt azonban, pl. Gyergyószentmiklós határában megőrizték tartozéktelepülés jellegüket.³²¹

Egy 1733. évi tanúkihallgatás során sok tanú vallott arról, hogy Aranyosszék nagy közös erdejét a szomszédos hidasiak módfelett pusztítják. A fát távoli vásárokkban értékesítik. Kovács Tamás kövendi tanú a hidasiak erdei szállásairól is szólt: "Ezen kérdésben forgó erdőnek a Székelyvár alatt levő részét nehaj Toroczkay János uram főkirálybíróságában elégették, irtották és pusztították volt az hidasiak, és hogy szállót ne tartsanak, sokan közülök a faluból oda költöztenek volt lakni, házat, csüirt, pajtát csináltak oda, s szántóföldet is irtottanak volt immár szinte; említett királybíró uram...felprédáltatta őket, amely házat, csüirt, majort oda építetnek volt felégettette".³²² A jeles főkirálybíró az erdőirtás, az erdőpusztítás, a közerdő bizonyos részeinek magánkézbe kerülése ellen hadakozott. A szállások felégetését e harc eszközeként, az erdővédelem módjaként alkalmazta. Ha a fentebb idézett vallomást szószerint értjük, akkor az 1733-ban lejegyzett szöveget a hegyi tanyák kialakulásának korai emlékeként tarthatjuk számon.

³¹⁸ SÁNDOR István 1942. II. 21-22.

³¹⁹ ORBÁN Balázs 1868-1873. I. 92.

³²⁰ MÁRKOS András 1958. - Szabó Gyula: Gondos atyafiság c. több kiadást megért regényének néhány jelenete a homoródalmási szállásokon játszódik. A regényre Imreh István hívta föl a figyelmemet.

³²¹ TARISZNYÁS Márton 1982. 58.

³²² TAGÁNYI Károly 1896. I. 689-690. - Idézi és elemzi: IMREH István 1979. 21.